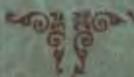

НАТАЛІКА КОГУСКА

В ПОЛЕТІ ДО ВОЛІ

ІСТОРИЧНА ПОВІСТЬ

НАТАЛКА КОГУСКА
Natalka Kohuska
Наташка Когуцька

...ВСІМ, ЖИВИМ І ПОЛЯГЛИМ БОРЦЯМ
ВІЗВОЛЬНИХ ЗМАГАНЬ, ЦЮ ПОВІСТЬ
ПРИСВЯЧУЮ."

АВТОРКА.

В ПОЛЕТІ ДО ВОЛІ

ІСТОРИЧНА ПОВІСТЬ.

2: 193

НАКЛАДОМ АВТОРКИ.

З друкарні „Українського Голосу”, Вінніпег, Манітоба, Канада.
1938

|

Printed by Ukrainian Publishing Company of Canada, Limited.
210 — 214 Dufferin Ave., Winnipeg, Man.

Printed in Canada.

Тихо колихався лан цвітучої пшениці і жита. Мов безмежне, зелене море простяглося довкола, куди тільки оком глянеш. Теплий вітрець пестливо перебігав благодатною поверхнею його і котив легкі хвилі. Вони бігли, гралися, вертали назад, збираючи в довгу смугу пишне колосся. То знов обертався вітер в другий бік і далі бігли хвилі переливаючись кольоровими барвами золотих промінів заходячого сонця. Червоні пупянки полевого ма-ку ліниво хилили свої головки до долу, мов відчували якусь утому.

Упоюючий аромат полевих квіток і гречки взносився уоздухі.

Заходяче сонце ще раз виринуло з під хмарки на заході і освітило на хвилю ярким світлом картину збіжевого моря. Відблеском перебіг ярко-гарячий промінь і згас за лісом. X

В долині лежало село. Гарне українське село на Волині. Помимо переходячих військ, село зістало ціле, не-знищене. Широка вулиця здовш села, гарні, білі хатки свідчили про заможність селян. По другім боці вулиці, де зачиналося село, дрімав старий парк. Високі сосни по самій його середині гордо виставляли свої шпілясті вершки понад другі дерева. Росли тут високі тополі, граби, липи, а широкі кріслаті каштани, немов побраввшись за руки, як молодці, замикали довкола великий парк. Самою серединою протікала маленька річка, котра журчала все свою монотонну мельодію, немов розказувала старим деревам про давнину. Гарні алєї красувалися поміж гордими деревами і вилися фантастичними стрічками понад річку. Біла широка головна дорога провадила в глиб парку від широкої вулиці села, а в глибині парку стояв гарний літній будинок дідича О. Вікна його сонливо дрімали, а в вечірню пору дивилися таємно в гарну

глибину парку. Не було там тепер господаря, бо був змушений виїхати заграницю під час війни.

По другім боці парку, де зачиналося село, стояла велика мурвана сільська школа. Гарний зільник пишався перед шкільним ганком, а високі корчі бозу і жасміну поросли недалеко високих вікон. Білий паркан замикав довкола город, бо школа стояла на великому громадському вигоні. Від села на захід, поза школою тягнулася довга липова алея. Старинні липи роскішно розпустили свої віхи.

Зо шкільного будинку вийшла жіноча постать, перейшла впоперек липову алею і в протилежний бік від парку пішла під гору в напрямі поля. Чорна хустка, недбало закинена на голову, біла вишивана сорочка. Убір її був звичайної селянської дівчини. Однак її граціозний хід, зтихо похиленою головою, біле ніжне обличчя, плекані руки свідчили, що це не була селянка, котра йшла в поле на зустріч ночі.

Вийшла на гору, зупинилася і оглянулася на село. Звідти долітав до неї гамір і уривані московські слова. То большевицькі: солдати, котрі кватиравали вже дві неділі, робили такий гамір і авантюри в тому тихому селі.

Червоний відблеск сонячного зарева спинився на хвилину на її обличчі. В глибоких темно-зеленавих очах жеврів огонь певности і відваги. Рівні брови зісунулися на хвильку до себе, а довгі темні вії опустилися в низ. Тепер пішла скорше, не оглядуючись. Вже проминула перші гони панських ланів, а за ними показалися перші ниви селянських засівів. Сходила вдолину і перед нею немов виринув чотирокутний цвінтар.

Високі тополі стояли в брамі, а там далі, попід парканом росли білі берізки, котрі ніжно тріпотали листками за найменшим подихом вітру і мов шептали між собою про якусь тайну цеї ночі. Прочі дерева росли в глибині кладовища, мов горді сторожі, котрі пригадували якусь таємну казку минувшини, тих всіх, що тут спочили вічним сном. Місце святості і вічного спокою стояло

тихо оповіте сумерком ночі, котрий щораз тісніше сплітався з собою.

Жіноча постать озирнулася довкола, було тихо і не видно нікого. Отворила фіртку, переступила поріг цвінтари і тихою ходою пішла в його глиб.

Під кріслатою липою, на камінній плиті сиділо двох чоловіків. Коли вона зблизилася до них, вони оба встали і з привітною усмішкою звіталися з нею.

— Чи тільки вас двох? — запитала по тихо.

— Так, панно Ірино. Сподіємся, що вони незадовго тут будуть. Ще не зовсім темно, — відповів один з них.

— Підождемо, — сказала і усіла побіч дерева. Стало тихо. Ніхто не важився перебивати царюючої тиші.

Незабаром щось тихо зашелестіло з противного боку брами і за кілька хвиль явилося знов трьох чоловіків.

— Не будемо гаяти часу, а будемо говорити про те, що найважніше, — говорила Ірина, і, звернувшись до одного з них, запитала: — Чи маєте все приготоване?

— Так, ліпше як ми того сподівалися, —, озвався на її запит барітоновий голос.

— Скільки є рушниць? — запитала знов.

— Тридцять і п'ять і сорок пачок патронів. Це все заховане тут на цвінтари, он в тім куті.

— А як у вашім селі, пане Волощук? — звернулася з запитом Ірина.

— В нас є три скоростріли і не менше рушниць, як у вас, — відповів невисокий молодець.

Говорили по одному. Кожний з тих молодих борців говорив, що було зроблено в обороні рідного краю. На кожному з них спочивав обовязок і життя кількох десятків людей, що готовилися до повстання проти червоних москалів.

— Ви тепер мусите бути дуже обережні, — говорила Ірина, — бож знаєте, що всюди снується розвідка большевиків, бо недалеко фронт української армії Петлюри. Тепер важне питання, коли розпочинати боротьбу?

— Наш післанець з листом вже досі повинен бути по

тамтім боці фронту, як що щасливо дістався до наших. Ми умовилися за два дні вечером і як на фронті буде наступ, тоді піднімемо оружжа і візьмемо більшевиків в два вогні, — відповів Волощук.

Гарно! — кликнула Ірина. — Значить, за два дні десь коло десятої вечером, і замовкла, здрігнулася, мов зі сну. Глянула на всіх, котрі теж напружили свій слух. На цвинтарі хруснула суха гілка так, як би під ногою людини. Стояли тихо і ждали, чи не побачуть кого, однак було тихо і нічого більш не перебивало царюючої тиші. Двох з них вийшли з гурту, обійшли довкола цвинтаря, перейшли поміж могили, однак нікого не побачили. Вернувшись назад, заспокоїли других, що це могла бути суха гілка, котра впала на землю і могла тріснути.

— Нехай вас всіх Бог береже! — прошептала Ірина.

Пожелаю вам успіху в цім великім ділі. Більше тут не побачимося. Щасливої дороги!

Підходили по одному і стискали дружно її дрібну руку. Попрощаючись, розходилися всі, кожний в противну сторону. Ірина вертала в напрямі брами. З нею йшов гарний високий Борис Залужний. Доходили до брами.

— Позвольте, панно Ірино, що відпроваджу вас до дому, — промовив з тиха.

— Ні, прошу вас, я піду сама. Нас можуть завважити більшевицькі солдати. Я піду поперек полями, стежкою, вийду на он ту гору і за кілька хвиль вже буду дома. А ви лучше йдіть поза селом городами. Завтра зобачимось. Буду ждати вас. — Замовкла і дивилася на него благаючим поглядом.

— Так, так... Ми мов ті злодії на своїй власній землі, — промовив з гіркістю в голосі Борис. — Добраніч!

Зникли обое, кожне в противній стороні.

Коли вже на цвинтарі не осталося нікого, зза одної високої могили піднялася постать чоловіка. Убрання на нім гарне, але зім'яте від лежання на вогкій землі. Очі його горіли лиховісним вогнем. „Так це правда?” —

пробурмотів сам до себе. — „Не дурно ж я тебе слідив, моя голубко. Забаглося тобі України? Тепер ти будеш або моя, або нічия!” Наслухував хвильку. „Ще говорить з кимсь, чи не з Борисом? Гей, Борисе, Борисе! Уступи-ся мені з дороги, бо заплатиш життям”, — і очі його блиснули несамовитим блеском. До його уха долетіли слова „впоперек полями і буду дома”.

„Значить, йде сама. Ну, Степане, не гай часу”. — промовив сам до себе.

Як кіт перескочив високий паркан, пересунувся до-рою і скочив на високий насип рова, котрий служив за загороду полям від дороги. В тій хвилі покотилися сухі грудки землі з високого насипу.

Борис, коли тільки відійшов кільканадцять кроків, нагло почув за собою цей гуркіт. Він завважив також, як якась постать захитається на рові і зникла. „Що за мара?” — подумав і зійшов з дороги.

Ірина тимчасом пішла стежкою поміж пахучим збіж-жам. Нараз вчула якісь тяжкі кроки за собою. Огляну-лася і думала зразу, що це Борис. Та нараз мов скамяніла, коли побачила, як перед нею стояв Степан.

— Добрий вечір, панно Ірино! — промовив з глумом Степан.

— Чого ви йдете вслід за мною? — сказала Ірина, ледви здержуваючи гнів.

— Хіба не можна? Я давно шукав нагоди здібати вас саму.

— Чого вам потрібно від мене?

— Вас мені потрібно, панно Ірино!

Ірина кинула на него зором погорди, обернулася і хо-тіла йти далі, однак він вхопив рукою за її рамя і обер-нув до себе.

Ірина зблідла і дивилася на Степана. Від гніву і оби-ди не могла промовити і слова.

— Слухайте, панно Ірино! — заговорив сухим, різ-ким голосом. — Чи ви вже забули той вечір у вас на ганку, як я просив вас, щоб ви стали моєю дружиною?

Ні, не забула! — відповіла гордо Ірина. — Думаю, що не забули і ви, що я вам тоді на це відповіла? Йдіть собі геть і не задержуйте мене! Мені з вами не по дорозі.

— Ну, так. Ви не можете мене любити. Зате я вас люблю і коли ви не згодитесь стати моєю, я вас видам в руки большевиків, як контрреволюціонерку. Чуєте? Як контрреволюціонерку! А знаєте, що це значить?

— Геть! — крикнула Ірина. — Ти підлій!

— Ах, що там! — промовив з глумом Степан. Він зловив її за руки, скрутів їх взад і тиснув до себе.

Настала боротьба між двома далеко нерівними силами.

— Дарма! — говорив, — тут ніхто тобі не поможе, — і зо всею силою пристрасті тиснув її до своїх грудей, шукав устами за її обличчям. Ірина борикалася в його сильних руках, як пташка в кіхтях звіря, однак була безсильна увільнити себе. Чула його гарячий скорий віддих, чула як сильно билося її серце від переляку. Вона навіть не мала зброї коло себе і не здаючи собі справи, борикалася якось механічно, хоч чула, що уляже в цій боротьбі.

Однак, що це? Степан нараз зо стогоном повалився на землю, випускаючи з рук свою жертву.

Ірина, опамятившись, побачила Бориса, котрий вже звязував руки Степана. Стояла мов скамяніла. Дріжала від обиди і сорому, як також боялася за справу, которую вже перед часом викрито.

— Ти підлій! Як смів ти нападати на безборонну дівчину? — промовив Борис і вплятив в него свої велики чорні очі.

— Пусти мене, Борисе! Присягаю Богові, що ніколи нікому не скажу, що нині чув, і не буду більше займати Ірини! Прости. Не убивай мене, — благав Степан.

— Та хто би хотів убивати таку собаку, як ти? Почекай, ми перше з тебе червону шкуру здіймемо, а тоді

пустимо, а тебе вбють ті самі, котрим ти, підлій рабе, лізеш під ноги. Чи не добре буде так?

— Візьми від мене присягу, Борисе. Що хочеш, то зроблю тобі, тільки пусти.

— Ні, ти забудь за те, щоби вовків та між овець пускали. Ти лучше вставай і ходи тепер з нами. Тільки уважай, не пробуй втікати, бо я маю післанця, котрий не схібить, бачиш? — І показав йому револьвер.

Степан піднявся з землі і пішов вперед стежкою, за ним пішли Борис і Ірина.

Далеко за селом на полях стояла церковна пасіка. Її видно було від цвінтаря. Там мешкав старий пасічник з двома синами, котрі мали йти разом з повстанцями. Там було безпечно тримати Степана під арештом, бо не кватиравалися там москалі. Туди попровадили молоді борці свого полоненого.

Віддали його в руки молодим хлопцям і наказали не випускати його нікуди, аж поки не дістануть повідомлення. Тоді Борис, звертаючися до Ірини, сказав:

— А тепер я не потребую просити дозволу відпровадити вас до дому.

Вона притакнула мовчки головою і вони разом пішли вузькою стежкою.

Минули вже високу гору і ввійшли в липову алею.

— Тепер йдіть, і я буду вже спокійний за вас.

— Дякую вам, Борисе!... — сказала Ірина. Ще хотіла йому щось сказати, хотіла подякувати за рятунок, однак почуття сорому і ніяковости застутили слова в горлі і вона лише вимовила „Добраніч!”

Борис бачив, як вона минула город і як увійшла в хату. Ще стояв хвилину і зник в пітьмі ночі.

Ірина, прийшовши в свою кімнату, змучена упала в крісло і закрила обличча руками. „Ми злодії на своїй власній землі. А такі ж самі злодії, як ми, переслідують нас. Готові кожної хвилини віддати нас в руки ворогів. Коли той народ вийде на власну дорогу, доки він буде рабом, доки буде терпіти наругу над собою?”

Ірина сиділа на кріслі з якоюсь глибокою обидою в душі. Ріжнородні думки плутались в її голові. Чула ще шум цвінтарних дерев. Важкі думи, мов хмари, перелітали і шуміли в її голові.

„Скільки то ще тої невинної крові проллеться?... Скільки то ще упаде в тій боротьбі синів українського народу? Війна. О, яка ж вона страшна в своїй силі жорстокості!”

З трудом піднялася з крісла. Скинула з себе убрання селянки, переодягнулася і пішла в кімнату до хорої матері.

На столі горіла нічна лямтка, розливаючи довкола себе бліде світло.

На високих, білих подушках, лежала пані Мовчан, мати Ірини. Її обличчя було блідо-жовте, а волос був майже до половини сивий. Вона звернула голову в один бік, здається, спала.

На кріслі побіч ліжка сиділа молодша сестра Ірини, Ольга. Вона так і заснула на кріслі. Голова, сперта на руках, спочивала на поручі крісла. Ясно русяве довге волосся розкішно розсипалося по її одежі і сягало аж до підлоги. Від вечірнього світла виглядало, мов ясне золото. Її гарний класичний профіль відбився від темного тла оксаміту мягкого крісла, на пів розхилені уста були гарні мов розквітаюча рожа. Довгі темні вії закривали очі, над котрими простягнулося дві смужки брів.

Ірина глянула на той образ і він причарував її. Хвиліну стояла і любувалася красою своєї сестри. Підійшла до неї і торкнулася легко її плеча. Ольга отворила очі. Ті очі були сині, як одна безмежна блакить небес. Вона дивилася сонними очима на Ірину.

— Іди, Олю, трохи спочинь, а я посиджу коло мами, — промовила з тиха Ірина.

— Ні, Ірусю, мамі вже лекше. Ти йди лягай, а я ляжу ось тут на канапі.

— Будь спокійна, Олюсю, йди в свою кімнату, вже друга година по півночі, а я і так спати не можу.

Обняла сестру, пригорнула до себе і щирим чуттям любови поцілуvalа її.

— Добраніч!

— Добраніч! — ледви чутно промовила Ольга і вийшла з кімнати.

Ірина сіла на кріслі, де недавно сиділа Ольга, і зір її утонув в обличчі хорої матері. Ірина була безмірно вдячна тій добрій матері, що одинокою ціллю в своїм життю поставила виховання своїх дітей. Віддала для них всю свою молодість, всю красу і силу, а ось тепер вона лежить хора, вичерpana з життєвих сил, обличча її пооране зморішками турбот, пережита і наскрізь пересякла горем. Ірина мало коли памятала, щоби її мати коли в життю широко засміялася. Іноді усміхалася одним кутиком уст. Коли Ірина ще була малою дівчинкою, нераз несподівано забігала до маминої кімнати, то бачила вогкі мамині очі, як в них дріжали гамовані слози.

— Чого вам, мамо? Ви плакали? — було запитає.

А мама пригортала її до себе, гладила своєю рукою її волосся і говорила:

— Ти ще маленька. Як виростеш велика, скажу тобі багато, багато ...

А ось Ірина вже виросла і сама вже більше зрозуміла ту тугу в серці своєї матері.

Вона знає, що їх батько був священиком. Вона залишив його памятає, бо мала всього три роки, як він умер і лишив двох сестер маленькими сиротами. Мати отримувала якусь маленьку пенсію від духовної консисторії. Пекла просфори для місцевої парохії і так жила, а тяжко запрацьований гріш віддавала на діти. Була ввічлива супроти всіх. Нікому не скаржилася, була горда, а для своїх дітей посвятила все своє життя.

Дочекалася до того, про що мріяла. Її обі дочки покінчили школу і вийшли обі учительками. Ірина зісталася учителькою в місцевій школі, а Ольга поки що зісталася дома.

З бідної малої хатини забралися до шкільного будинку. Половина його була призначена на мешкання, котре складалося з пяти кімнат. В другій половині була кляса народної школи. Якась безмірна радість і непереможна гордість володіли серцем матері. Вона бачила, як діти глибоко поважають її.

Тиха ніч линула над краєм. Ірина знов полинула думками в минувшість. Сон тікав геть від неї і вона віддалася цілою душою тим спогадам. Пригадала Леоніда. „Він вже бореться там... за волю рідного краю. Може вже нема його?” Злякалася власної думки. Як живий образ, став перед її уявою Леонід. Вона пізнала його на одному вечірку ще за шкільних часів. Пізніше стрічалися часто в одній бібліотеці і при тій нагоді він кілька разів проводив її до дому. Розговорилися на біжучу тему і ставили питання про долю свого народу.

Любила велич його душі. В нім було щось глибоке, гарне і небуденне. В його характері щось пориваюче до краси і життя. Був тонкий в чуттю і в осуді других характерів. Він володів надзвичайною красномовністю, котра наповняла душу Ірини, мов прегарна музика. Добрий і ввічливий був супроти неї. Його гарне обличчя носило в собі якусь таємницю нерозгаданого смутку... Сам гарний, високий, темнорусяве волосся і такі ж самі ледво замітні тонкі вусики і ясно карі очі. Його надзвичайно біле обличчя з тим широким чолом впадало в очі і пишалося мужною красою. В його очах пробивалася глибока задума.

Здібалися аж тут кілька тижнів тому, як Ірина була учителькою місцевої школи, а Леонід старшиною української армії Петлюри. Стінулися припадково, не знаючи нічого одно про другого, кого де закинула доля. Зраділи, як давні знайомі. Мінялися спогадами минулих часів.

Він розказував її, як несподівано смерть його батька заставила його виїхати з повітового міста, де вчився, і що навіть не було коли прийти, попрощатися з нею. Пізніше, коли вернувся, вже не застав її і ніхто не зінав, куди

вона виїхала. Був отірчений і думав, що навіки загубив свого друга (так часто називав її). Ірина знов говорила до него устами покривденого народу. Розказувала йому про страшні тиранства більшевицької армії. Руїну і смерть сіяли всюди, куди лише сягала їхня червона рука. Леонід слухав того всього і кожна кривда, кожна сльоза наповняли його душу завзяттям поконати і прогнати ворога з рідної землі. Так що ж з того? Він мусів йти далі з військом і вороги знов захопили частину рідної землі.

Пані Мовчан тихо застогнала і обернулася в другий бік. Ірина мов збудилася з тих далеких думок, мов вернула з безжурної минувшини, в котрій було стільки веселості і надії, і зір її утонув в обличчі хорої матері і її думки спинилися на тім. Коли б вона знала, що то за горе ще носить мати в своїм серці, вона б вирвала його звідти. В материних ногах вона б зложила всі свої чуття. Пригадала вечірню пригоду і зблідла від обиді і небезпеки. Що було би з нею сталося, як би була попала в руки більшевиків? А Леонід? Вона ж любить його. Кого ж більше любить? Його чи матір? Ні, вона не знає. Обидвох любить, тільки відмінною любовлю. Схаменулася. Звідки знає вона, чи він її любить? Вона була для него лише добре знайомою людиною. Хотіла заховати в глибині душі свою любов до него. Щоб ніколи не довідався про те.. Хто знає, думала далі, може він ніколи і не думав про неї, як про свою дівчину? Він багатий — дідич трох великих фільварків, а вона що? Але ні, ні, ні... Він не є такий. Він жеж пішов боронити волю покривденого народу. Зрештою, чи випадає її тепер думати про любов, не час на власне щастя, коли мільйони українського народу мучаться. Борикаються тисячі гноблених за право існування. Сильна потуга, яку треба розірвати і висвободитися раз на все з під неї. Прийшла велика і рішаюча хвиля в історії її народу. Кине і вона своє життя у вир змагань, як буде треба. Чейже хтось мусить вийти переможцем.

Глянула на матір і немов збудилася з тих далеких думок. Вона ж ось ще недавно думала не покидати матері ніколи, а вже лишила її вчера вечером. Але чи це лиш вона одна матір, — продовжувала свою думку. А хоч би й втратила її? А скільки то матерей випровадили своїх дітей на війну... навіть своїм ворогам. Вони вже може ніколи й не вернуться назад. Ні, ні. Вона не має права до себе. Там страшна кровава боротьба. Там біль і смерть. А знов чому мала б покидати матір? Обставини можуть зложитися як найкраще і вона знов заживе спокійним життям з нею. Билася з думками. Ма-лювала гарні образи будучої волі і знов знемагала.

Зажеврів схід. Займалася рання зоря. Світало.

Незабаром бризнули золотом перші проміння сонця і освітили її гарне, але бліде обличча. В тихих, глибоких, сіро-зелених очах горіли якісь вогники, немов походили з глибокого дна її душі. Уста тісно стулені, а коло їх кутиків зарисувалося дві смужки болю і терпіння. Очі її спинилися на далекому горизонті і дивно сіяли. А там на рожево-голубім небі, кілька позолочених хмарок встелилися поперек сходячого сонця, немов простелилися перед ним золото-бурим килимом. Велично сіяла червона заграва неба, немов віщувала щось нерозгадане, криваве. Рівні зелені поля збіжжа простяглися ген-ген далеко і зливаючись з тим жарким небом, творили обрій. Всюди царювала якась тиха роскіш. Рання роса блищала до сонця, мов перли. Соловій виводив свою ранню пісню, повну чарівних акордів. В тих акордах було повно якоїсь надземної туги, якогось непогамованого жалю.

Ірина задивилася в царючу красу ранку. Заслухалася в ті сумні акорди пташини і перенялася якимсь дивним, гірко-роскішним чуттям. Зір її линув по гарячо-червоному небі і вона упивалась тим видом і купалась в нім цілою своєю душою.

Відійшла від вікна, згасила нічну лямпку, зісунула білу завісу на вікно. Підійшла до ліжка і схилилася над

обличчям матері. Бачила кожну рисочку, кожну зморщку, яких повкладала невблагана доля і тяжка праця. Ах, як би вона бажала тепер поділити з матірЮ свою душу!

Вона усіла б в її ногах і говорила б довго, довго. Розказала б все те, що так мучить її. Розказала б про страшну недолю свого люду, про нечувані звірства москалів, котрі силою вдерлися в їх край і мордують народ. Про ті криваві слізки, про голод і нужду українського народу, про смерть невинних людей, про все те страшне горе народу, яке вона бачить. Сказала б матері, як вона вже більше не могла дивитися на те все і як мучилася сильно, як рішилася стати в обороні покривджених. Вона ж не жадає смерти ворогів, лише нехай не буде страждання її народу. А що скаже на це мати? Чи не буде докоряти її, що зісталася байдужною до неї на старі літа? Як докаже її свою вдячність і любов? А як дійде до влади, то вона згублена. Не журилася собою, думала про матір, котрій завдала б болю своїм поступованням.

Вона оперлася об стіну, голову опустила на грудь і перший раз в такій турботі поллялися тихі слізки.

Пані Мовчан отворила очі, глянула повним свідомим зором по кімнаті і завважила Ірину коло себе.

— Ти вже не спиш, Ірино?

Ірина, спокохана словами матері, глянула на ню і спалахнула легким румянцем, мов би її хто зловив на лихім учинку. Хотіла сказати, що ще не спить, бо ж вона ще не лягала спати, як вернулася з кладовища, однак тільки вимовила:

— Ні, мамо. А як вам, чи здоровші?

— Я чуюся нині добре і думаю, що нині встану вже з ліжка.

— Я дуже рада, що ви здоровші, мамо, однак ви не спішіться вставати і не турбуйтеся нами. — І нахилившись над ліжком, взяла материну руку і з чуттям припала до неї.

Пані Мовчан бачила, що Ірина була зворушена, відчула це і глянула її в обличча.

— Що тобі є, Ірино? Ти зворушеня і плакала чогось?

Ірина стояла хвилину, мов би боролася в душі з чимсь, потім поклала материну руку лагідно і сказала:

— То нічого, мамо... то пройде, будьте спокійні, а я піду і злагоджу для вас снідання, — і, усміхнувшись, вийшла з кімнати.

По обіді прийшов Борис.

Добре, що нагодився в відповідну хвилину, — говорив витаючись з Іриною. — Бачу, що ви самі і тому хочу з вами дещо поговорити.

Ірина глянула на него повним ожидаючим поглядом, боялася чогось нового, непевного.

— Може щось знов нове? — запитала.

— Особливого нічого, — відповів Борис. — Хотів тільки перестеречи вас, аби ви були тепер дуже обережні. Не наражайте надто свого життя. Для нас, чоловіків, це обовязкове, а для вас...

— Невже ж у чоловіків більше любови до вітчини, чи, властиво, хотіла сказати, є більше чуття на кривду, як у жінок? — перебила його Ірина.

— Ні, не це, панно Ірино. Ми йдемо з оружжям в руках тоді, коли ви остаєтесь самі безоборонні, по друге, я думаю, як би що злого сталося з вами, я би відчув великий жаль за вами. Ви потрібні нашому народові в ділянці освітньої праці, бо в нас не багато є тої освітньої сили, тому журюся за вас більше, чим за себе.

— Не жалійте мене ніколи, прошу вас. Нас лучить спільна ідея, спільна недоля нашого народу і будьмо добрими другами, — сказала поважно Ірина.

Борис встав і вклонився. Ірина простягнула до него руку, которую широко стиснув.

— Чи ви, Борисе, безпечні за Степана, що він не наробить нам клопоту передчасно? — спитала Ірина.

— Будьте спокійні, я вже про те подбав, щоб він мовчав тепер, — відповів Борис.

— Дивно це. Подумайте лише, — говорила Ірина.

— Одні ще не зачали, другі вже руйнують. Запродуються і лізуть ворогам під ноги, стараються зискати ласку від них. Чи дійдемо ми коли взагалі до порозуміння зо своїм народом? Чи схоче той нарід приняти те, що здобуваємо ціною свого життя?

— Чи схоче приняти? — заговорив Борис. — Він прийме, бо зрозуміє себе. Подумайте і за це, як той нарід може розуміти наші змагання, коли він не знає своєї історії, навіть не знає того, що він є нація. Цілими століттями наш нарід був в піт'мі. Вороги умисне тримали його в несвідомості своєї нації, щоби свободніше користуватись його працею.

Вороги москалі також присвоїли собі всіх наших визначних героїв. Напр., ось що каже російська історія. Каже, що Володимир Великий був російський князь. Каже, що Богдан Хмельницький був хоробрим царським воїном, що завоював Малоросію і прилучив її до Росії. Навіть поставили Хмельницькому памятник в Москві і Петрограді, щоби український нарід, який ще знову знати свою історію, зненавидів свого героя. То знову каже, що Київ побудували три російські князі і там була російська столиця.

Ось бачите, панно Ірино, яка плутанина, а в тих школах училися діти українські, перейшло кілька поколінь. Були знов люди, котрі добре знали свою історію і боролися з тою неправдою, але їх було мало. А скільки тих народних діячів умерло в пущах далекого Сибіру на засланню лише за провідну думку? Наша мова рахувалася простою, грубою мовою, без краси і інтелігенції. Почали встидатися говорити нею і наші перевертні, котрі шукали собі в ворогів ласки і повної кишені для себе. В школах звичайно вчили по російськи, там де ніхто і не згадував про Україну. Книжок українських не вільно було читати. Школа калічila душу української дитини. Так помалу почала гаснути пам'ять гордої козаччини. Наш нарід пережив страшне лихоліття панщини, котра не ми-нула безслідно попри него, вона навчила нас рабства.

упокорення. Візьміть нині нашого селянина. Старенький, з побілілим від старости волоссям, прийде до якого не будь писарчука, навіть такого як Степан, він скине шапку, зігне спину, хилить перед ним свою білу голову, лапає за руку, щоб поцілувати. Чи такі були наші предки? Ні, вони були гордим народом. Цінуючи других, вони уміли цінити і себе. Сибір і нагайка зломили певність нашого народу і понизили його. Наш народ думає, що він ніщо, що він найгірший, погорджуваний всіми. Він не вірить в себе, однак він скоро навчиться. Я щиро вам говорю, що як би так взяти якусь другу народність, щоби її стільки переслідували і замкнули перед нею двері до освіти, то та народність як нація, була б вже давно загинула. Однак ми ще живемо і з найглибшої темряви підносимо гордо голову. Відсвіжуємо знов історію свого життя. Я вірю тепер в перемогу над ворогом, вірте і ви, панно Ірино.

Замовк. Його очі так дивно сіяли, а на лице виступив свіжий румянець. Та думка, що випливала слова ми з глибини душі, зворушила його самого і він мов пірнув думками в ту сумну історію свого народу.

— Хочу вірити в перемогу, — сказала Ірина. — Нам треба було мати виховавчі інститути, а нас до них вороги не допустили, через те тепер борються одиниці.

— Вже не одиниці, — говорив далі Борис, — бо нас тут в нашім селі є тридцять і сім, котрі розуміють вагу свого завдання і йдуть добровільно на оборону своєї вітчини. Хочу попрощатися з вами, бо не думаю довше тут бути, як до завтра вечера, а там треба йти . . .

— Всего найлучшого успіху вам побажаю, — говорила прощаючись Ірина, — щоби ми могли побачитись, але вже вільними на своїй землі.

— Коли так, то наші бажання однакові, — говорив, усміхаючись Борис. — До побачення.

— Щасливо.

Ірина провела його на ганок, а коли вернулася в кімнату, дивилася ще довго за ним в вікно.

-- Пішов. Ще один пішов. Гарний цей Борис, — думала Ірина, — і щира вдача в його, завсіді веселій, в найсмутнішу годину усмішка грає на його молодих устах. Дарма, що селянин, чистий душою, не зіпсущий морально, як багато хлопців з визначніших родин. Такі як він, не шукають слави, ані багацтва, а лише бажають загального добра свому народові.

. Борис був гарний молодий чоловік. Чистий тип українця. Чорні великі очі, рівний ніс, чорні буйні кучері, тільки обличчя не опалене сонцем, а біле з гарним здоровим румянцем. Він тільки що повернув недавно зо школи. Не скінчив науки, бо замкнулися всі школи з причини того хаосу партійної війни. Був це син заможного селянина. Любив свій край і був свідомий свого завдання. Ірина познайомилася з ним минувшого року, коли був на літніх вакаціях. Коли вернувся до дому зовсім, застав в рідному селі повно москвинів-большевиків. Заїшов відвідати Ірину. Вона розказала йому про всі ті жертви большевицького господарства.

Що дня грабували і руйнували добро селянина українця. Там якогось повісили за остре слово. Тамтого знов убили за собаку, що боронив її, коли хотіли застрілити. Там ще якогось висікли нагайками за те, що не хотів нагодувати їх, бо сам не єв кілька днів хліба.

Ірина радилася з Борисом, що як би так з оружжям в руках повстали проти ворога. Увійти в порозуміння з українською армією Петлюри і спільними силами прогнати ворога. Ірина знала кількох надійних молодих товаришів ще зо школи, з котрими треба було зійтися для обговорення тої справи. Умовлено було зійтися на кладовищі. В місцевому селі взяв під свою руку провід Борис. Тепер наближалася велика хвиля. Треба було добре і обережно повести справу, щоб заховатися перед оком ворога. Ірина замішалася в ту справу тому, що знала особисто своїх шкільних товаришів і боялася якого будь підступу зради. Тепер вже була спокійніша, бо діло, яке розпочали, було до половини зроблене. Коли Борис пі-

шов, Ірина осталася сама зо своїми думками. Думала над тим, що всілякі перешкоди можуть стати на дорозі до їхнього визволення. Уявляла собі, що вже все викрито і жахом проймалася її душа за життя десятків молодих борців. Закривала обличчя руками і попадала в якусь безнадію. Години йшли так поволи, ніби їх здернував невидимою рукою. Вставала і ходила по кімнаті, то знов дивилася в вікно без ніякої уваги і думала в одно над тим самим.

День минув спокійно, а за ним промайнула коротка літня ніч. Настав ранок. Ніщо не ворушило спокою. Життя в селі йшло своєю дорогою. Люди працювали на городах і полях, тільки Ірина не могла собі знайти заняття. Якась напруженна нервовість огорнула її і вона чогось очідала.

По обіді тої самої днини, десь далеко від півночі почувся гук гармат. Бух-бух, глухо йшов гомін землею і вона мов тихо, ледво-чутно стогнала. Під вечір гук гармат ставав щораз голосніший. В селі піднявся гомін. Група большевицької розвідки на конях погнала шаленим гальнопом шляхом, минула попри школу і поїхала рівною дорогою, потім звернула на головний тракт на північ і там по одному розіхалися полями.

Стало темно. Большевицька розвідка вернулася в село, звінчаючи, що позиція дуже слаба і що українська армія вже недалеко.

— Відступати за село до окопів, — роздалася команда і москалі хватали рушниці. Піхота мала заняті окопи.

Нараз за селом на полях затарахкотів скоростріл, на його голос обізвався другий. В селі настала паніка, ніхто не сподівався, щоби ворог був уже так близько. То півстанці злучившись з трох поблизьких сіл, відкрили вогонь, щоб сполосити ворога. Вони були далеко на полях і заховалися в однім великім ярі. Чекали там умовленого сигналу і мали перейти на кінець села й заняти місце в окопах, коли українська позиція буде близько.

В селі більшевицька піхота уставилася до відходу. Обозні москалі виводили селянські коні, запрягали їх до возів і не питаючись нікого, вантажили на вози селянське добро. Брали хліб, одежду, овес для коней. Пішла чутка селом, що більшевики відступають. Селянин знов, що як візьмуть йому коні, то він їх більше вже не побачить, то так все одно, мов руки взяли. Виводили потайки коні зо стаєн і ховали їх, хто в загороді, а хто над річку Горинь в густі корчі вільшини. Темна ніч сприяла їм і в тій метушні мало хто звертав увагу на те.

Он один господар вивів пару конят поза стайню і вже скочив на одного, щобі дістатисяскоріше до ріки, коли в тій хвилі до тих же коней йшов обозний москаль, щобі взяти коні під обоз. Зобачив селянина втікаючого, крикнув „Стій!“ Однак той потиснув коня і погнав вперед. Роздався гук стрілу і захиталася постать селянина на коні, розмахнула взад руками і упала на землю. Сполошені коні шалено погнали вперед лишаючи за собою трупа господаря. На позиціях йшов завзятий бій. Гармати ревіли без перестанку, а згодом затихли. Більшевицькі війська відступили з позицій і йшли широким трактом. Іхав обоз, везли гармати, а позаду їхала більшевицька кавалерія.

Піхота лишала за собою село і звернула вліво на гору до окопів. Коли вже були близько, щоб заняти їх, нараз затріщав скоростріл, направлений в саму середину ворогів і з окопів посипався град куль. Падали трупи і більшевики в безладдю завернули. Вони не знали, що ворог міг їх перебігти тоді, коли позиція була позаду.

Ворог напереді і ворог за ними, дорога зісталася замкнена рядом окопів. З долини ім було незручно обстрілювати окопи. Завернули назад передні ряди і в безладі утікати, лишаючи за собою трупів і ранених.

Кидаються в брід через ріку Горинь, йдуть широкою долиною, мочарами, на полуднє, а там далі є протилежна гора з окопами, там хочуть поставити опір ворогові. Обозні лишили вози і утікають самі. Більшевицька

кавалерія, котра була далеко позаду, дістала команду звертати на другий бік і їхати греблею до наміченої позиції. В селі лишилися на дорозі вози з провіянтом, чотири гармати, котрих не вспіli забрати большевики. Повстанці заняли село, незабаром наспіli війська української армії.

Большевики окопалися на другім боці ріки. По цім боці за селом на полях українські війська заняли позицію, так що село зісталось в долині між двома вогнями. Йшов бій, свистіли кулі понад селом, скоростріли шалено тарахкотіли, не вгавали рушничі стріли. Бій тревав далеко за північ. Українська артилерія почала обстрілювати большевицькі окопи з гармат і вони покинули їх, відступаючи здовж ріки Горинь на схід.

Засвітав ранок. Зійшло ясне, золоте сонце і кинуло тисячами промінів на впоєну кровлю землю.

По полуодні тої самої днини Ірина стояла коло вікна в кімнаті і з гордістю переможця дивилася на переходячих борців за волю України.

Ми йдем вперед,
За нами вітер віє...

Лунало в такт з їх міцних грудей. Співали на вільній, щойно здобутій своїй землі. Давали їй вістку піснею, що вона вже свободна, а вона відзвившим колоссям збіжжа витала їх і була мов пяна від крові своїх синів і ворогів. А золота сонце щиро сипало промінням на обгорілі, марні обличчя борців та спинялося на гострих піднесених багнетах, переливаючись в них веселкою. Відгомін пісні знаходив місце в серці Ірини. Її душу наповнювала солодка втома. Її хотілося співати разом з ними пісню перемоги і хотілося пригорнути до грудей весь світ. Навіть ворогам готова була простити всі кривди і всі ті рани, що поробили вони на українській землі.

„Хвилина відродження. Яка ж ти велична!” — шепчуть її уста. — „А скільки жертв? Чи всі вони вертаються? Всі ті, що лішли з надією... Страшна була минувша

ніч, аж доки не зійшло сонце і не розігнало пітьми. Усміхнулася земля. Висвободився нарід з під міцної потуги насильства."

Ірина усміхнулася усміхом душі, котрий перейшов через її уста сумовито.

"Чи прийде тепер Леонід? Чи може..." І сумнів закрадався в її душу знов. Щось підоїмалося в ній тривожне, невідоме і насили у стискало її грудь.

Безповоротно минали дні. Життя в селі пішло своїм руслом. Люди ладили, направляли все те, що зруйнували москалі. Пішла тиха праця села з піснею на устах і з надією в серці. В селі стало тихо. Українська війська пішли вслід за ворогом. Селянин почувся двічі паном у своїй хаті.

Ірина жила з матірлю і сестрою дуже тихим і спокійним життям. Раділа серцем, що хоч частина її краю освобождена від ненависного ворога і що нарід на її очах не терпить тієї страшної недолі. З ясним погідним обличчям дивилася на прегарний світ, на його красу і упивалася нею. Пірнала думками в минувшину і в молодій чистій душі являвся він, Леонід.

"Чому його нема?" — думала Ірина. „Може він поїхав до дому? А може пішов другими шляхами? Та зрештою що вона для нього? Добра знайома. Чому мав би спішитися до неї. Хіба знає він про це, що вона його ожидає?" Так кинувши себе у вир думок, Ірина і не заважила, що на порозі стояв Борис. Мов з просоння глянула на нього і з веселою усмішкою попросила його сідати.

— Наші найбільші бажання сповнилися і ми побачились на нашій вільній землі, — щебетала Ірина. — Коли приїхали?

— Щойно перед годиною, — відповів Борис. — Я приїхав в родинне село на кілька днів і маю зібрати де-що хліба для української армії, а там знов далі на фронт.

Пізніше розказував її про хід боротьби тої памятної

ночі. Він пішов далі з військами за ворогом. Тепер, коли вислали його з кількома товаришами по провіянти на села, спішив чим скорше до неї, бо не знов, що могло статись за той час, прийшов відвідати її, як свого щирого товариша.

Ірина усміхалася, дякувала йому за память, питала про знакомих, котрі пішли з ним і чи всі вони здорові.

Борис говорив, що здибав кількох товаришів зо школи. Що Волощук, той що тоді був на кладовищі, зістав убитий далеко звідси. Говорив, що здибався з Леонідом і провів з ним два дні; було це тоді, коли вони злучилися з армією; пізніше був бій і він його більше не бачив потім.

Незабаром прийшла Іринина сестра, Ольга, і немало здивувалася, що Борис був у них.

— Ви не добрі, — говорила Ольга, — йшли на війну і навіть не були ласкаві попрощатися з нами.

— Даруйте, — оправдувався Борис, — я не міг... я... був так занятий. — Він ливився в ті ніжно сині очі і здавалося, що утопав у них душою. Ірина усміхнулася ча те неправдиве оправдання, вона знала, чому Борис не прощався з Ольгою. Вона сама просила його, щоби нічого поки що не згадував її.

В розмові і споминах проминув їм живо вечір. Згодом Борис попрощався і пішов до дому.

Вістка, що Волощук убитий, пригнобила Ірину. Вона була надто чутлива, а смерть одного з синів її народу боліла її.

На другий день була неділя. Пані Мовчан наняла фіру і поїхала з Ольгою до містечка, віддаленого цілих три верстви від них, щоби поробити деякі покупки. Ірина лишилася сама одна дома і не знала, що з собою робити. Читати не могла. Брала книжку і по прочитанню кількох стрічок вмішувалися її власні думки, вона відкладала книжку на бік. Ходила по кімнаті, підливала квіти, а потім сіла і думки її линули ген-ген в далечінь незнаного світу.

Відчувала самоту, котра давила її. Чому Леонід не дастъ чути про себе? — думала. Адже вже місяць минає від того часу, як здибаєся там з Борисом.

Коби вона хоч знала, чи живий він, а може... може і нема його вже... І якась тяжка трівога стискала її грудь. Поллялися сльози турботою за його життя. Як би був живий, а не прийшов до неї, вона би не плакала. Нехай би жив собі щасливий... Невже рідний край і воля її народу не дороща від него? Ллялися сльози, не гамувала їх. Пошо? Це не були сльози обиди, то нехай ллються, лекше стане на душі. Встала і почала збиратися, щоб перейтиса, може заспокоїтися. Піде он в той гарний парк, там так тихо і велично, мов у церкві. Там всі дерева такі горді і самопевні, в них нема турботи, нема насильства, змагань, боротьби і в них нема туги.

День був незвичайно гарний. Ірина убрала блідо-рожеву, батистову суконку, взяла білий, з широкими крисами капелюх. Її чорні хвилясті кучері гарно відбивалися від її ніжного, білого обличчя. Зійшла зо сходів ґанку і пішла стежкою, де по обох боках вздовж стежки цвili ріжні квіти. Великі білі астри немов потомилися і клонили свої повні голови до долу. Ірина йшла і дивилася на тверду втолтану стежку і на квіти, що купалися в соняшних проміннях. Дійшла до фіртки, підняла очі і хотіла отворити її, однак глянула і зупинилася. За фірткою стояв Леонід, збираючись отворити її. Правою рукою тримав за уздечку коня, ліва була на перевязці.

— Доброго здоровля, панно Ірино!

Від його голосу немов збудилась зо сну.

— Леонід! — скрикнула Ірина, підійшла до фіртки і глянула в його обличчя. Він був марний і блідий. Він замітив її вогкі від сліз очі.

— Як ви змарніли, пане Станьчук, ви ранені, правда? — говорила живо. Скорі отворила фіртку, щоб скрити правдиву турботу, котра рвалася з її душі і клалася на обличчі.

— Це ніщо, — промовив спокійно Леонід. — Могло

бути ще гірше. Але я бачу, що ви зібралися кудись йти, то прошу прощення, що я перешкодив вам. Я пойду далі, — говорив голосом, в котрім м'ов би пробивався якийсь жаль.

— Ні, пане Станьчук. Я йшла оттак пройтися трохи, бо так мене страшно давила якась самота. Будьте спокійні, ото і прошу вас до хати.

Перекинулись кількома словами по дорозі, прийшли перед хату Ірини.

Він привязав коня коло ганку і пішти обое в хату.

— Сідайте ось тут, пане Станьчук. Скажіть, будь ласка, де то ви так довго були? — говорила живо Ірина.

— Чи не все одно для вас, коли б я і не вернувся ніколи?

Ірина глянула на нього і почула обиду в душі.

— Чому так говорите, пане Станьчук? Адже ви знаєте, що мені всіх шкода. Всіх тих, що пішли боротися за волю України.

— Всіх без виїмку? — запитав і з його голосу пробивалася тонка іронія.

Ірина обіллялась ледви замітним румянцем і відвернувшись до вікна, промовила:

— По що про таке питаете, чого я не можу вам сказати? Ви чогось надто огірчені. Невже я дала причину до якого будь жалю вам?

— Пробачте, панно Ірино, я зворушив вас. Коли б ви знали, який я умучений, то ви би не обиджалися. Я так довго томився...

— В боротьбі за волю народа я готова все томитися, — промовила гордо.

— Не тільки в боротьбі за волю, панно Ірино. Я знаю багато про вас, що ви тут зробили в обороні рідного краю. Хто знає, чи був би я нині тут і наша армія, як би не ви. Мені так багато розказував про вас Борис.

— Що розказував? — перебила його Ірина і знов краска залляла її обличчя. Вона пригадала собі ту пригоду зо Степаном і чуття сорому огорнуло її.

— Нічого злого він не говорив. Він лише говорив, що ви зробили в обороні рідного краю. А де Борис тепер?

— Він приїхав вчора і здається, що тепер дома, — відповіла.

— Щасливий він, — промовив Леонід і замовк, ніби потонув думками Бог знає куди.

— В чим щасливий? — скидаючи капелюха, говорила Ірина. — Чи ви нещасливі? Чи вам може грозить яка небезпека від одержаної рани?

— О ні, не в тім, панно Ірино.

Вона більше не питала його. Глянула на його бліде обличчя і її стало жаль його. Ніколи він ще не говорив до неї з таким огірченням. Ніколи нікому не завидував. „Що з ним?”, питала себе Ірина зворушенна і з якоюсь обидою в душі дивилася в вікно. Зір її линув по плесі води в ставі, котра стояла тихо, мов якась сріблиста латка на зеленому тлі очеретів. Грудь її наповнилася якимсь болем. В її душі піднялася уранена гордість за його поведіння.

— Що зробила йому? Чому обиджав її? — думала.

Леонід встав з крісла і підійшов до вікна, де стояла Ірина.

— Я образив вас, панно Ірино, прошу в вас прощення.

Вона не обзвивалася.

— Мовчите?

Вона відвернулася від вікна і глянула йому в очі, в котрих зауважила щось ніби жаль.

— Що ж мені вам сказати, — озвалась по хвилі — Ви якось так дивно настроєні, що я вас не розумію. Ви говорите якось дуже загадочно. Скажіть щиро проте, що думаете.

— Хочете, щоб сказав?

— Розуміється! Хто ж не хотів би, щоб до него говорили щиро?

— Так слухайте, панно Ірино, щоби потім не пожалили, що я був надто щирий.

— Ні, — відповіла.

— Я іхав до вас з тим, що носив в своїй груді два роки. Я носив в своїм серці ваш образ панно Ірино. Любив вас давно, ще від нашої першої стрічі. Любив і мовчав, бо не знов, що принесе мені будучність. Хотів сказати слово „люблю” тоді, коли наш рідний край буде свободідний від ворогів. Тепер говорю те слово вам. Ви не знаєте, яка дорога була мені кожна хвилина, проведена з вами. В боротьбі за волю України, в кожній битві, ваш образ провадив мене вперед, додавав нових сил, хоч я не знов, чи ви любили і чи любите мене. А чому я огірчений, то я думаю, що прийшов за пізно, думаю, що любите кого іншого.

— Кого? — запитала тихо Ірина.

— Бориса, панно Ірино.

— Ні, пане Станьчук, він був і є моїм приятелем. Нас лучить спільна недоля нашого народу і боротьба за його визволення.

— То все?

— Так, пане Станьчук.

— Панно Ірино, скажіть мені отверто, щоби я знов про свою долю. Здобуваючи волю і долю нашему народові, а хотів би також здобути своє власне щастя, котре не залежить тільки від мене самого, щоби я став щасливим чоловіком. Я так довго ждав твої хвилини і вона саме прийшла ось тепер. Тепер, коли ми з гордістю можемо сказати, що ми є свободні українці на своїй власній землі. Коли найдете відгомін в своїм серці на мою любов, то подайте мені помічну руку на наше спільне життя. Коли ні, так пробачте мені, чайже не прогніваєтесь за те, що говорив до вас щиро те, що думав, бо ви самі просили сказати вам правду. Як ні, то позволите бодай зістатись вашим добрим далеким другом.

Замовк. Шукав її погляду, котрий блукав десь так далеко, а в очах тлів глибокий сяючий промінь.

Нараз живо повернула до него обличчя, немов збу-
дилася з чарівного сну, або заслухалася в казку. Глянула
в ті ясно-карі, ожидаючи очі і з милою усмішкою на
устах, мовчки простягнула до него руку.

З чуттям підніс її до уст. Був блідий. Думав, що на-
віки зруйнує приязнь тої, котру так довго і широко любив.

— Ірино, я щасливий тепер. Мойому щастю нема
границь.

Мовчки слухала його голосу і дивилася в те гарне,
спокійне, осяяне щастям обличчя. Хвилинами якесь пре-
гарне, досі незнане чуття наповнювало її грудь. Любила
його душою і відчувала, що він може стати тим другом
душі. В них була і є спільна ідея, вони однакові в по-
глядах під кожним зглядом і тому любила його.

— Скажіть, ні... вже радше скажи мені, дорога Іри-
но, чому я бачив сліди сліз в твоїх очах, як тільки при-
їхав?

Хвилину мовчала. Мов би її не хотілося відкривати
плахту хвилевого забуття про те горе, яке мала перед
тим, заки побачила його. Потім промовила з легкою
усмішкою:

— А що було би, як би ви не були щирі ось тут нині?
Тепер і я могла б говорити так же загадочно, як і ви.

Він думав хвилину. Нараз поглянув в її очі і зрозу-
мівши її, промовив дуже поважно.

— Ірино, ти любила мене давно, правда?

Вона мовчала.

— Бачиш, я був щирій з тобою, хоч не знав, чи ти
любила мене, однак ти не хочеш сказати правди. І не
говори мені „ви”, прошу тебе.

— Добре, — сказала тихо. — Я буду щира з тобою.
Я думала тоді якраз про тебе. Я не знала, чи ти жиеш,
що так довго не приходив. Я дуже журилася за твое
життя і думала, що може упав в бою за волю України.
Далі я думала, що не могла б тебе ніколи забути і тому
жаль давив мене. Але ти певно втомився з дороги і тобі
треба спочити.

— Ні, Ірусю, я томився любовю до тебе, томився непевністю, а тепер я спочив. Я чуюся тепер сильним і щасливим.

Він пригорнув її до себе і похилився до уст... Ірина забула пережите горе і тяжкі турботи. Вона перенеслася душою в зелень ріжнобарвних квітів і утонула в них. Летюча хвилина іщаства наповнила душі молодих людей своєю красою. Любов винесла їх на своїх могучих крилах ген поза межі щоденних турбот. Любов двох однакових душою людей є вічна. Це любов глибокого розуміння взаємних поглядів життя і поглядів для добра покривдженіх долею. ~~Х~~

Ірина хотіла йти, щоби злагодити перекуску.

— Не треба, — просив Леонід. — Не йди, дай натишитися тобою. Я так довго-довго тебе не бачив. Дивися, Ірусю, як сяє золоте сонце, так буде вічно сяяти в моїй душі любов до тебе, бо вона правдива і ясна, як те соняшне сяйво. Ти будеш, мов квітка, жити у мене. Вір у невмирущу любов, бо я вірю в ю. Я чув багато, як говорили другі, що любов завмирає з часом у подружжі. Я не вірю в це. Вона може завмирати лише в людей буденних, вузькоглядних, котрі не уміють любити душою, не уміють надати жінці значіння в своїм домі. Не мають того, Богом даного, чуття, котрого вимагає ніжна жіноча душа. Одним прикрем несправедливим словом можна звихнути любов і споганити ціле життя, чи чоловік жінці, чи жінка мужеві. Наша любов, Ірусю, має бути вічна.

— Так, вічна, любий, — повторила тихо вслід за ним, як відгомін його голосу.

На подвірі загуркотів повіз. Пані Мовчан і Ольга вірнулися з місточка.

— От і гості, — говорила пані Мовчан, витаючися з Леонідом. — Здається, ранені?

— От так, трохи, — відповів усміхаючись Леонід.

Раптом отворилися двері і як білий метелик влетіла в кімнату Ольга. Не завваживши Леоніда, котрий сидів в протилежній стороні, заговорила скоро до пані Мовчан:

— Мамо, там на возі розбилася ...

— Олю! — кликнула Ірина.

Ольга вмить обернулася і побачила Леоніда.

— Ох, прошу пробачення, пане Станьчук. — Йой, я і не завважила вас. Здорові були! — і простягнула до него руку, котру щиро стиснув.

— Що там, панно Олю, розбилося? Докінчіть нам,

— говорив, жартуючи, Леонід.

— Ви не добрі. Позволите, що не відповім на ваше питання.

— Піду я, подивлюся, що там таке сталося, — сказала пані Мовчан і вийшла з кімнати.

— Ов! Що це з вами, пане Станьчук! Ви ранені? — говорила Ольга, дивлячися на нього своїми синіми очима.

— Та це, бачите, панно Олю ліва рука, то так розбогатилася від серця і тому ношу її на перевязці, — жартував далі Леонід.

— Не диво, — промовила Ольга. — Якась дівоча душа забагато тужила* за вами, що від того аж ваше серце розхорувалося. Спішіться дати її знати, що ви повертаєтесь до неї.

По її устах майнув усміх, була задоволена, що відплатилася йому за його питання. Леонід щиро сміявся. Ірина ледви замітно спаленіла і дивилася крізь вікно в далечінн.

— Пробачте. Я йду умитися, а то такі порохи на дорозі, що аж дихати важко. — I легким скорим кроком вийшла з кімнати.

Ірина відійшла від вікна і сіла на канапі. Її тонка статі в блідо-рожевій сукні відбивалася від темного тла. Леонід дивився на неї і любувався її красою. Коли говорила що, тоді її морсько-зелені очі дивилися так мило, немов би хотіли казати все щось саме добре і гарне. Її біле обличчя з легким румянцем, гарні свіжі уста і ясно чорні, короткі кучері робили її гарною. А щастя, котрим осяяне було її обличчя, робило її привабливою.

— Гарна виросла твоя сестра, Ірино, — промовив Леонід.

— Так, сказала Ірина. — Я її люблю. Вдача її весела, а думки її сягають в глиб душі. Колись то говорила мені, що бажала б учитись ще довго-довго. Я прагну, говорила, широкого знання. Хотіла би вглубитися в науку, котра подається нам. Дорога життя така велика, а світ такий красний, що я би упилася величчю того знання.

— Чи вона не може учитися довше? — запитав Леонід.

— Які тепер школи і де вони? — відповіла Ірина. — Тепер такий нелад, майже хаос. По друге, треба годитися з тим, що подає нам доля. Іноді так тяжко осягнути науку без матеріального ґрунту під ногами. Чому ті, що для них наука доступна, не оцінюють її вповні, а навіть легковажать нею? А ті, що хотіли б її осягнути, то заперта перед ними дорога до неї. X

— Тому, — відповів Леонід, — що вона їм приходить без труднощів. Лише той вповні оцінить знання, хто в боротьбі за щоденні вимоги життя здобуває його, власними силами. Такий шанує кожну годину, не змарнує ані одної хвилини, а користає з науки, поки має змогу, бо не знає, що принесе йому завтрашній день. А ті перші мають запевнений біт, вони не спішаться, лишаються позаду і їх охота до науки починає слабнути, а з часом і завмирає.

Прийшла пані Мовчан і попросила до чаю. За хвилю прийшов Борис. Весело відбулося привітання двох молодих борців за волю України. Всі були дуже гарно настроєні. Розмова велась про устрій держави, про те, що боротьба ще не скінчена і доходять вісти, що большевики знов ведуть наступ новими силами. Навіть деякі відділи українських військ відступають. Борис говорив, що має вже трохи назбираних припасів для військ і що змушений ще бути тут днів зо два.

Ольга перша встала від стола і підійшла до вікна. Саме заходило сонце. Перед її очима розкинулася гарна

панорама. Вода в великому ставі тихо румянилася. Сталево-зелений кольор переплітався відблеском червоної заграви сонця. Впоперек вилася гребля, мов фантастично простелена стрічка. Здовш греблі, понад воду, росли кріслаті верби. А там, ген, поза ставом, на другім боці, довга, лагідно спусковата гора, густо поросла глодом, котрий саме цвив. Його білий квіт покривав цілу гору, немов би її хто надихав білим пухом. За горою простяглися поля, рівні-рівні, котрі творили чудовий обрій. Далі на схід стояла друга стрімка крейдяна гора, з величезними, білими стрімкими стінами. Від тої гори починався густий грабовий ліс. Над самим краєм обривчастої виспи росли граби так, що коріння їх обвисало в низ. Ольга чомусь не любила тої на пів дикої виспи.

— Який гарний вечір, — звернулася до всіх.

— Чи не піти б нам пройтися трохи?

— Я дуже радий, — озвався Борис, — маю честь проситися товаришити вам.

— Не знаю, чи панна Ольга бажала б піти зо мною, бо я інвалід.

— Інвалід, що кульгає на серце, — відповіла весело Ольга. Всі засміялися.

— Як так, то підемо в чвірку, — сказав Леонід, звертаючись поглядом до Ірини. — Вечір справді чудовий.

Хто не знає тих липневих вечерів на Україні! Земля ніби дихає свіжим холодком. Темно-синє небо дивиться в низ золотими зорями. А соловій то заливається піснею, то притаїться, затихне і знов зачинає, ніби дрочиться з кимсь. Тихо і велично тоді в природі. Перед спокоєм і красою вечора людина прямо німіє.

Йшли рівною липовою аллею. Борис з Ольгою були далеко на переді.

— Як гарно! — говорила Ольга. — Яка безмежна краса. Людський ум, ні людська рука не в силі створити такої краси.

Нараз звернувши свої великі сині очі до Бориса, сказала:

— Чи ви коли будь мали таке чуття, що йдучи осі поміж такою красою, відчуваєте якусь небуденну втому? Дивлячись і пючи цю красу душою, здається, на світі нема брехні, облуди, ані насильства. І здається, що і ми є якоюсь частиною тої краси.

— Як би я не боявся, що прогніваєтесь, сказав би вам, знаєте що?

— Що?

— Те, що ви є дійсною красою, поминаючи чар природи, бо і що є в світі кращого від людини?

По обличчі Ольги пробігла хвиля румянцю, однак спокійним голосом говорила. ~~X~~

— Поминаючи перше, можу з вами в дечім і погодитися. Людина справді є красою понад все на світі. Однак подумайте, скільки іноді буває, що стрічаємо в людях злобу, злочинство. З якою гордістю такі люди розказують про свої неморальні учинки. Вони уважають себе героями, що уміли одурити і використати слабших від себе. Не говорім вже за простолюдя. Це дуже часто трапляється в верстві нашої інтелігенції.

Мало є людей, щоб могли гармонізуватися з тою красою. Чому так мало приймається велич думки великих людей? А скільки знов є натур тупих, байдужних, котрі ловлять тільки верхи життя, а їх думки нікуди не сягають. Вони лише вічно в погоні за тим, щоби наслідувати якусь близкучість, великопанськість, натури грубі, плиткі і самолюбні, котрим навіть на гадку не прийде та правдива краса життя. Краса ідеального життя і його глибокий зміст. Ті люди в погоні за багацтвом не бачать що твориться на світі довкола них. Не знають сердешні, що справдішне багацтво — це їхня душа, чи їхнє знання. Чуттям можна бути так багатим, як ніхто на світі. Я би ніколи не міняла правдивого багацтва душі на мертвe багацтво золота, бо те перше є невмируще і величне. І ще є одна верства людей, яка не бачить краси. Це наш бідний, спрацьований і чужими руками обробований український селянин. Від тяжкої праці і турбот за щоденний

кусник хліба, він не має коли дивитися і одушевлятися красою. Він бореться з одним тяжким ворогом, нуждою. І з тої простої, щирої верстви виходять індивідуальності, котрі поведуть ту верству нашого народу до просвіти, до волі. Бож ніхто так не знає життя народу, як той, що вийде з під його стріхи. І нікому той народ не повірить своєї жури, тільки такому, як він сам.

Замовкла. Дві смужки брів стягнулося до купи, мов від болю.

Борис слухав її світогляду і дивувався. Ніколи він іще з нею не говорив на цю тему, хоч часто здібалися. А те, що нині від неї почув, було чимсь новим. Воно було відгомоном його душі, в котрій щось заворушилося. Ще хотів її щось сказати, однак мовчав.

Може так ліпше, що не знає, подумав.

Ірина йшла поруч з Леонідом. Йшла і мовчала. Була така щаслива, що не хотіла словами переривати того чуття, що наповнювало вщерть її душу.

Леонід теж мовчав. Чув близькість тої, котру кохав і котрій образ леліяв роками в душі.

Коли вже раз скінчиться те скіタルське життя, думав йдучи. Коли він зможе вже спокійно зажити і відотхнути? Ще трохи часу треба віддати своєму народові; аж тоді, як скінчиться та боротьба, зможе уладити й власне життя.

Життя разом з Іриною видавалось йому якоюсь прекрасною казкою, чимсь неможливим, зависоким і недосяжним. Ах, яке ж те життя було би чудово гарне! Скільки в нім було би краси і соняшного блеску любови. Вона не належала до тих буденних істот, ні! Вона якась інша від всіх тих дівчат, яких він до тепер подибав. В красі її багатої душі можна купатися вічно. Ніжна, вразлива і гарна. О, яка ж краса! За те він ніколи не дастъ її причини до смутку. Він окружить її любовю і достатком. Снував золоту нитку, котрої, здається, ніхто на світі не міг би розірвати. Згадав і про те, що скоро треба буде

розлучатися і що його відпустка невдовзі кінчиться.
Ще кілька днів, — подумав і мимоволі зітхнув.

— Чому так, Леоніде? — запитала Ірина.

Він живо повернув до неї обличчя і на устах показалася ледви замітна усмішка і він промовив:

— Я думав про той час, коли нам треба буде розлучитися на якийсь час. А тоді, як поверну назад щасливо, ти будеш навіки моя, правда?

Мовчки притакнула головою, а серце в грудях чось так дивно, болючо задріжало. Якийсь шалений фатум передчуття стиснув її грудь. Вона глянула на него повним щирим поглядом, в якім пробивалося ніби благання і в тій хвилині зблідла. Чому? Сама не знала.

З найбільшою піжнією Леонід пригорнув її до себе. Втомлено схилила голову на його грудь і хвилина незрозумілого для неї самої болю зникла.

Пішли далі тихою вечірною красою вечора.

— Он тою дорогою, що так біло лежить в сумерку вечора, колись поїдемо до церкви, щоб нашу любов злучив закон Бога, — заговорив до неї таємним шепотом.

Ірина слухала того шепоту і думала:

— Яке величне і гарне життя! Чи воно буде таке вічно треваюче? Як так, то щастя не є тільки гарною фразою, а силу його існовання можна в дійсності відчути.

Затьохкав соловій і поллялись чаруючі трелі, одні, другі, а там і треті. Густа мріяка здіймалася понад став. Тихо шумів здалека млин. Запах липового квіту наповнював повітря своїм тонким ароматом. Нерухомо стояв темно-зелений став... Дрімав старий парк... Заснуло село... Над тим всім простяглося темно-синє небо України. Ніжним світлом мерехтіли незлічимі зорі. Багата красою українська ніч простелилася над вільною землею українського народу. Заколихала до сну струдженних денною працею, сотками років поневолених людей, навівала спокій і чарувала їхню душу.

В чвірку вертали до дому. Попрощалися всі коло-

ганку. Леонід везял свого коня за узлечку і пішов з Борисом в село.

Ірина пішла в свою кімнату, че роздягаючись лягла і думала. Думала, що над їх краєм на сотки років має український прапор. Якими гордими переможцями увійшли в свою землю борці за її волю.

Ірина пригадала собі той вечір на кладовищі, всіх товаришів, що пішли боронити волю України. Пригадала Степана і пригоду з ним і душу мов заморозило. Відколи випустили його від діда пасічника, то і чутки про него не було, мов пропав.

— Бідний Степан, — думала Ірина. — Чи він тому винен, що любив її? Чи вона винна, що не могла його любити? Він же перше був волостним урядником. Але ні, ні, він її щиро не любив; як би був любив, то не так був би поступив з нею. Скілько тоді було в нім дикої пристрасти і який він був брутальний. Ірина ніколи не могла простити йому тої обиди, яку наніс їй того памятного вечора.

Пригадала знов Леоніда, його гарні сяючі очі і знов серце болючо стиснулося. „Чого?” — питала себе і не вміла відповісти. Вона вірила йому і любила його щиро, чула, що якраз тепер любила більше, як коли.

Скільки то ще добра зробить вона, думала далі. Школа. Вона стане в ній як вихователька будучого покоління. Виховає тих дітей на вірних синів і доньок свого народу. Таких же є більше, як вона і вони всі будуть працювати, а плід твої праці будуть збирати в одній великій українській родині.

Лягла спати і не могла заснути. Надмірне щастя відобрало в неї спокій і не чула сама того, як далі снувалися нитки будуччини. Хвилями знов закрадався якийсь таємний жах в душу і перевертав там все, що було гарне. Заснула далеко по півночі.

Рано збудив її якийсь сильний гуркіт, мов би греміло. Повела півсвідомим зором по кімнаті, вхопилася рукою

за серце і ніби хотіла спинити його, щоб так сильно не билося.

Якийсь страшний сон, подумала. Снилося, що була на концерті в якійсь великій театральній салі, котра була заповнена самими молодими людьми. Не памятає, чи там були жінки... Здається, самі мушкини. Концерт ще був не зачався, а велика жовта куртина була зісунена. Вона йшла від сцени серединою салі, де по обох боках стояли крісла. Убрана була в довгу, білу, шовкову сукню, котра мала прикраси з золотих взорів. пороскиданіх безфоремно. На голові мала таку ж білу корону з трьома зорями. Йшла повільною ходою в напрямі дверей. Коли переходила, з крісел вставала публіка і клопнила з великою пошаною голову перед нею, мов перед королевою. Дійшла до дверей і хтось їх отворив перед нею. Заходило сонце. Ще здавалося тільки трошки, і вже мав згаснути останній промінь його, однак він не згасав. Нараз опинилася сама одна, на широкому, білому шляху, котрий провадив на захід. Пустилася йти так же поважно, тихо і безшесно, мов би не торкалася ногами до землі. Вийшла на гору. Перед нею простяглася знов рівна, біла дорога. Не видно було ні оселі, ані дерев, тільки зелене збіжжа колихалося по обох боках шляху. Коли дивиться, якась могила праворуч і хтось сидить коло неї. Підійшла блище. Коло могили сидів Леонід, а довкола могили була розіллята кров.

І тут і там валялися якісь закровавлені шмати.

— Кого ти тут похоронив? І чого тут сидиш? — запитала його.

Він усміхнувся, однак нічого не відповів, тільки дивився на неї благаючим поглядом. Вона поглянула ще раз на могилу і замісць неї побачила лише порожню глибоку яму, викопану яму.

— Ти вже йдеш, Ірино, — сказав до неї Леонід. — Зачекай і я піду з тобою.

Вона заперечила йому головою і сказала:

— Ні, ні! Не тепер. Ти вертайся туди, на ось той

концерт, а я спішуся на захід. Хіба ж ти не бачиш, що зараз згасне останній промінь сонця і стане темно? Йди! бо там ждуть тебе.

Пішла далі, оставляючи його самого на шляху. Нараз стало темно. Душу її охопив якийсь смертельний жах. Перед нею виринула постать Степана. Обличчя його погане, викривлене від злоби. Очі лиховісно горять. Чула, як його обличчя зближалося до неї. Чула його зловіщий гарячий віддих. Хотіла кричати, однак не могла. Хотіла втікати, та він вже сильно тримав її за рамена.

Нараз роздався якийсь страшний гук і вона збудилася. Ціла дріжала. Холодний піт вкривав її чоло. Був вже ранок.

— Який страшний сон, — подумала і почала вбиратися. Нараз грохіт скорострілів, а там знов десь далеко ревнули гармати.

— Боже, що це знову діється? — питала себе в розпушці.

Скінчивши ранішну тоалету, Ірина поспішила в кімнату матері. Застала вже там Ольгу і матір, котрі повставали.

Пані Мовчан зітхнула і промовила:

— Вже знов йде гураган, йде жах і смерть.

Ніхто з них більше не обізвався. Сиділи і вслухувалися в рев гармат.

Хтось застукав до дверей. Ввійшов Борис, а за ним Леонід.

— Ми відступаємо, — говорив живо Борис. — Зближаються большевицькі війська і ми йдемо далі.

— Збирайтесь і втікайте звідси разом з нашими військами, — говорив Леонід. — Я зараз пришлю вам фіру.

Пані Мовчан гірко усміхнулася і промовила:

— Куди пойдемо? Як будемо жити? Аби перебути позиційний вогонь, а зачіпати вони нас і так не будуть.

Ірина зблідла, як полотно і була би упала, однак оперлася скоро о стіну і трималася руками поруччя крісла. Леонід завважив це і зрозумів її.

— В котрій годині відступаєте? — запитала Ольга.

— В другій годині по обіді, — відповів Борис.

— Як так, то я йду, злагоджу скорий обід і думаю, що ви оба, панове, лишитеся хоч пообідати з нами, — сказала Ольга.

— А я мушу йти ще залагодити деякі справи дома, — сказав Борис і вийшов разом з Ольгою.

— Вернетесь до нас на обід? — спита Ольга.

— Я дуже радий буду, наколи...

— І не кажіть нічого, — перебила його Ольга. —

Прийдете, правда?

— Прийду, панно Олю, — і подивився на ню ширим добрим поглядом, в котрім пробивалось щось тарне, однак далеке.

— Ну, так добре, ми будемо ждати вас.

— Панно Олю!

— Що, прошу?

— Коли я буду боротися в рядах за рідний край і коли б може упав в тій боротьбі, згадайте іноді за мене.

Вона глянула на нього. Він стояв перед нею гарний, високий, його чорні очі дивилися на ню, немов хотіли сказати про все, що було в душі.

— Я все буду молитися за вас і за всіх тих, що будуть боротися за волю нашого народу.

В її гарних очах задріжали слізки і вона відвернулась, щоб він не бачив їх. Однак він вже замітив їх і говорив знов до неї.

— Простіть, панно Олю, я завдав вам жалю. Радше не згадуйте про мене ніколи.

— А як я так схочу і буду?! Чи це буде боліти вас?

— говорила, силкуючись вимовити спокійним голосом.

— Ні, ні! Це одно ні. Молітесь... Згадуйте того, що любить вас...

І не чекаючи більше, повернувся так, що аж шабля стукнула об двері і пішов. Його проводили сині очі, з яких тихо скотилося дві слізки.

Пані Мовчан дивилася на Ірину. Вона бачила в ній

все своє життя, всю свою підпору старечих літ. Побачивши її бліде обличчя і якусь німу розпуку, дуже тим затрівожилася.

— Що з тобою, Ірусю? Ти хора? Чи боїшся чогось? Скажи мені, — говорила лагідно пані Мовчан.

Ірина підняла втомлені повіки і глянула на Леоніда повним, благаючим поглядом і він зрозумів той погляд.

— Позвольте, пані, що я відповім за ню, — сказав Леонід. — Я люблю Ірину і вона також любить мене. Ми вчера обговорили всю нашу будучність. Прошу проплачення, що я того не сказав вам вчера, бо якось не було нагоди на це. Ми хотіли таку хвилину зробити більш величною, однак не так склалося, як бажалося. Сподіюся, що ви не будете мати нічого проти нашого подружжого звязку.

— Ніколи я би не поважилася ставати на дорозі до щастя своїм дітям, бо сама бажаю їм щастя. Як вона вас любить і ви її, то нехай вас Бог благословить і поверне вас здорового назад до неї.

Пані Мовчан встала і пішла до кухні, щоби помогти Ользі коло обіду. Леонід підійшов до Ірини, взяв її холодні руки і притиснув до своїх уст.

— Прощай, Ірино! Я тебе ще раз прошу: Ідьте всі з нами, а потім, як Бог поможе побідити ворогів, вернемося назад, а як ні, то їдь ти сама з нами.

— Ні, коханий. Моя мама не поїде, і нема нам як іхати. Я її також не можу так лишити. Для мене і тут знайдеться діло... А ти мусиши йти...

Уста її задріжали, однак вона стиснула їх.

— Ірино, Ірусю! Послухай. А що буде, як довідається большевицька влада про тебе? Ти знаєш, про що я говорю. Подумай, погубиш себе і мене. Я би умер з жалю за тобою.

Він очидано, довго дивився на ню. Вона мовчала, мов би боролася з собою. По хвилі підняла голову і, дивлячись йому в очі, сказала:

— Чи ти певний свого життя? Правда, що ні. Ми

всі в Божих руках. Нехай станеться воля Його свята! Ти ж знаєш добре, що мама нічого не знає про те і добре, що не знає, бо як би знала, то знов з журби лягла би в ліжко. Тепер найбільше її треба спокою і здоровля, щоби в час можна було склонитися від ворожих куль. Тому молю тебе, мовчи і не згадуй її нічого про те. Може колись пізніше....

Ірина встала з крісла і перейшла здовж кімнату якось механічно. З її очей пробивалася певність і тверда постанова. Вона боялася, щоби Леонід не переконав її, бо вона ні за що в світі не хотіла тепер покинути матері.

Леонід стояв спертий о крісло і думав. Ірина спинилася перед ним.

— Прости мені, Леоніде, що я не можу тепер вчинити твою волю. Ми незадовго розлучимося, Бог знає, на який час.

— Я й не гніваюся на тебе за те, тільки думаю, які наслідки можуть наступити потім. На твоїм місці я би може так само зробив...

Вона похилила голову і задивилася на крапку, котра була на підлозі.

— Про що думаєш тепер, Ірусю?

Вона живо підняла голову, глянула на него і сказала:

— Я мала страшний сон, Леоніде.

— Не вір снові, — перечив він.

— Я й не вірю, однак...

— Однак що, Ірусю?

— Якось страшно стає, як згадаю про него.

— Вір сильно в нашу будучність. Вір в побіду над ворогами, — запевняв Леонід.

— Хочу вірити.

Замовкли.

— Чому, Леоніде, щастя так коротко триває?

— Не задавай собі туги, Ірусю. Щастя перед нами.

— Я буду думати все про тебе, любий. Нехай охоронить тебе моя щира любов на полі битви.

Прорвався жаль, котрий на даремно старалася гамувати.

Він тримав її в своїх обіймах. Сплелися холодні руки. Задріжала на довгих віях дрібна краплинка і посунулася, щоб зіллятися з другою великою і разом покотилися вниз.

Він посадив її на крісло, а сам схилився над її обличчям, котре закривали її ніжні білі руки.

— Подивися на мене, Ірино, Ірусю! Так. Твій погляд заберу з собою і я його ніколи не згублю, ані не забуду. Не забуду я ніколи тебе. Чому в твоїх очах такий глибокий сум? Чи ти хочеш, щоб я забув тебе?

— Ні, не забудь, — озвалася тихо.

— Мені пора. Прощай, Ірусю . . . — похилився до уст.

— Іди здоров, Леоніде. Нехай Бог збереже тебе для вітчини і для . . . мене . . .

Увійшли до юдальні. Там застали вже Бориса, Ольгу і паню Мовчан. Мовчки зіли обід, попрощалися і скорою ходою пішли в село.

Грохіт скорострілів луною відбивався поміж високі гори. Глухо стогнала земля раз по раз від гармат, немов благала рятунку. Щораз то нові рани витворювалися на її лоні. Їхав обоз, торохкотіли вози. А там цілі стовпи куряви здіймалися в душному повітрі.

Біліли походові намети і глухий стогін нісся з прикритих буд. Везли ранених. Сестри милосердя йшли пово-ли, по одній по кожнім наметі. Білі хустки, з червоним хрестом, були вже сірі від пороху. А там знов кричали погоничі на коні, сварилися одні з другими, що їдуть так близько, віз за возом. Все це зливалося в один божевільний шум.

Ірина стояла в вікні і дивилася на той сумний похід.

Ще вчера, думала вона, такий був гарний день. Ще вчера все дихало довкола щастям і спокоєм, а нині вже все так раптово змінилося. Ось з тими військами відходить свобода і спокій її народу і з ними відходить і її щастя, її любов. Он старшини на баских конях

їздять то вперед, то взад, дають прикази. Он переходить знов полк кавалерії. Які вони всі гарні та молоді. Там їде якийсь старшина, руку тримає на перевязці... Це ж Леонід.

Хотів зупинити коня, той зіпнявся на задні ноги грізною поставою. Сильна рука їздця зупинила свавільне звір'я. Здіймив шапку в напрямі вікна, в котрім стояла Ірина. Серце її гордо задріжало. В голові почула шум. Повіки опали і нараз все зникло зперед її очей. Ірина зісунулася по холодній стіні на підлогу.

— Ірино, Ірусю! Твій погляд заберу з собою! — почула як би здалека, а слова ті бреніли, як бренькіт бджіл.

Отворила очі... Хвилину дивилася блудним зором.

— Що з тобою, Ірино?

Повернула голову і зустрілася з очима Ольги.

— Не турбуйся, пройде, — встидаючись своєї безсильності, говорила Ірина.

Піднялася і сіла на м'який фотель. Ольга сіла на поруччя коло неї, взяла її голову і притиснула до своїх грудей.

— Ти любиш його, правда?

— Люблю, Олюcio.

— Розумію тебе, але будь сильна. Чайже наш край потребує оборонців. А дивися, скільки їх пішло. Всіх їх доля не однакова. Котрі поляжуть, то гордо і чесно за добро свого народу, за його волю і честь. Котрі вернуться, будуть щасливі, що пережили хвилину великої історії України і боролися за її волю.

Замовкла.

— Чому якраз тепер, Олю? Чому мусів якраз тоді йти, коли знаю, що любив. Чому доля така сурова, що не хотіла подарувати ще хоч один день? День, котрий би був найкращим днем в моїм життю. Така коротенька хвилина щастя. Чому ми такий безталанний народ? Чому вороги гонять нами і не дають спокійно жити у власній хаті?

Говорила з жалем, котрий випливав з глибокого дна души.

— Твої питання сягають в дуже глибокий зміст і я не можу тобі на них зараз відповісти, — відповіла Ольга.
— Перестань малювати такі чорні барви, бо воно і так на ніщо не здається. Ти тільки нищиш себе. Що скаже він, як поверне?

— Думаєш, що я ще побачуся з ним?

— Розуміється, що побачишся. Чому ж би ні? — потішала Ольга.

— Думаєш, що ми щасливо перебудемо те більше-вицьке панування?

— Чому ж би ні, вони і перше не зачіпали.

— Ні, Ольго! Ти не знаєш, що я робила і ти не знаєш, хто я є.

— Я не знаю, хто ти є? Ірусю, що ти говориш?

— Заспокійся, Олю і послухай, що я тобі розкажу, а тоді зрозуміеш мене.

Ірина почала розказувати Ользі все, за що боролася, як вони всі сходилися на кладовищі, і про Степана. Ольга слухала того всого і обличчя її приймало дуже важкий вигляд. В деяких хвилях Ольга блідла, немов би переживала все те разом з нею тепер. Ірина здавалась для неї величною, могучою.

— Я закривала своєю груддю покривджених, — говорила Ірина. — Я стерла кроваві сльози тим, котрих катували червоні кати. Не осуди мене, Ольго. Я не могла інакше поступити.

— Осудити тебе! За що? Ні, Ірино, ти дійсно велична. І замокла зворушена. По хвилі мов щось пригадала.

— А чому ж ти не йдеш з ними тепер?

— Як можу я йти? — запитала в свою чергу Ірина.

— А мама? Та я би убила їх такою новиною. Ні, ні! Я не можу йти. Зрештою і тут треба когось, щоби боронити покривджених.

Ольга встала і, закривши своє обличчя руками, промовила:

— Що станеться з тобою, Ірусю? Що станеться з тими всіми, що летять до волі?

— Слухай, Олю! — озвалась Ірина по хвилі. — Не думай про мене нічого. Я хочу говорити з тобою по щирості.

— Говори ж, та тільки не рви душі, — сказала Ольга і сіла побіч Ірини.

— Чому так кажеш, Ольго? Ми ж не діти. Ти розумієш, що то значить бути поневоленим, значить бути пониженим і не чути себе гідним свого „я”. Во-чо не гідне людини. Тут треба боротьби, а боротьба вимагає жертв без перебору. Чи я буду тою жертвою, чи ти, чи хтось інший, однак хтось мусить бути. Тому то як би щось злого сталося зо мною, то лишаю матір в твоїй опіці. Шануй її, нагороди її за всі терпіння і втрати, які понесла, чи може понести в життю за нас. Коли б упала під тягарем терпінь, підйоми і осолоди хвилини її життя. Будь мужньою і сильною. Думаю, що ти вповні розумієш мене.

Замовкда, а по хвилі додала:

— Ти будеш добра, Олю, правда?

— Правда. Однак чому так говорити? Надіймось на краще. Мені страшно за тебе, Ірусю. Один пішов там, що болить душа, а ти тут таке говориш.

— Хто такий, Олю? — запитала Ірина.

— Борис. Я люблю його, Ірино.

— Бажаю тобі щастя, Олю! Борис добрий і чесний.

Заживете колись щасливо.

Похилилися одна до другої і дві чистих молодих душі зіттялися в одну душу перед дорогою невідомого.

Вже кілька днів йшов завзятий бій. Гуділа земля, що аж шиби в вікнах дзвеніли. Віddіли большевицької армії прямували тим самим шляхом, куди недавно відходили українські війська. З кожним днем росло якесь напруження. Люди стали якісь пригноблені. Не лунала більше українська пісня і не блукала широкими ланами,

не збуджувала нікого з причаєного сну. Якась таємна тишина заволоділа всюди, так як часом в природі перед страшною бурею. На кожнім кроці чути було тільки грубу лайку, прокляття від якого здрігалася душа, якого тут ніколи не чув християнський мир. Від тих слів жахом наповнялося серце людини. Груба розгнуздана маса московських злочинників, плюгавила і краяла грудь матері землі. Вона стогнала, ридала, мучилася, благала ратунку.

Он-там, де зачинаються поля, недалеко села лежить дорозі селянка згортала конюшину, щоби скорше забрати до дому, бо тепер такий непевний час... Вже згорнула до половини, коли дивиться, їде москаль верхом на коні.

— Ох, мені лишенько! Тож він іде сюди до мене, — вишептали її уста.

Немов закамяніла, дивилася, як він звернув з дороги і чимраз блище зближався до неї. Коли приїхав зовсім близько, зіскочив з коня, зміряв молодицю своїм поглядом і промовив строго по московськи:

— Ти, бабо, не греби, бо ми зараз заберемо ту пашу нашим коням.

— Паноньку, не беріть! — благала жінка. — Та ж то тільки надії на зиму, щоби перезимувати корову. Я тяжко робила за той засів. В мене дрібні діти, я бідна вдова. Не рухайте того, прошу вас, паноньку!

— Гм-м, вдова кажеш, а де ж твій чоловік?

— Убитий на війні, паночку.

— А кому він служив? Чи не мазепинець він?

— Або я знаю, кому служив. Цареві певно, пішов тай не вернувся більше. Убитий.

— Ну добре, — говорив москаль. — Тепер я тебе про щось запитаю. Як відповіш так, як я думаю, то не будемо брати твоєї лаші.

— Питайте, пане.

— Скажи мені: є Бог, чи нема?

— Тож як би це не було Бога? Хто таке вигадав? Е, паноньку, Бог є. Він один милосердий, помилує нас

грішних. Божа рука покарає ще безбожників, що так . . .
— і не докінчилा.

Піднялася московська нагайка і впилася в плечі молодиці, прорубала грубу сорочку, куди бризнула кров, а удари сипалися одні за другими. Текла кров і всякала в гарячу суху землю.

Подивився кровожадний дикун на свою жертву, вона вже лежала на землі і корчово здрігалася її обличчя, плюнув в те обличчя, копнув ногою і скочив на коня. Зіпнялося застрашене звір'я дикунським вчинком і понеслося шаленим скоком в село, лишаючи за собою конаючу в муках людину.

Надіхав сусід нещасної. Підняв її, положив на віз і притрусив соломою, щоб ніхто не бачив, що везе. Вона ледви чутно стогнала. Сам сів на віз і погнав коні.

— Боже великий і милосерний, помилуй і не карай нас такою страшною язвою, — молився селянин по дорозі.

Горить!

— Он в селі пожар!

Одно слово „пожар” падає на селянина, мов грім з неба. Він метушиться, мучиться, біжить, падає, встає і знов біжить, сам не знає, що має робити.

— Що горить? В кого? — питают одні других.

— Таке Василя Залужного обійстя горить.

— Бери відра чого ж летиш?

— Подивитися!

— Бодай би тебе!

— Ходім гасити! — лунають слова селом.

Густі клуби диму бухають разом зо стодоли і хати. Чути зойк і крик дітей, несуться вривані слова страшного прокляття. Гурт збігся до горіючого господарства. Кількох большевицьких верхівців віхали в товпу людей.

— Розійдіться! Не смійте гасити! Ви, кода про-кляте! Ви мазниці, хахли! Ми покажемо вам, як виглядає совітська свобода. Все село пустимо з димом.

Люди кидають свої коновки і розбігаються застрашенні до своїх домівок. В кожному дворі є на постою по кілька москалів, які доїдають останні кавалки селянського хліба, тягнуть пашу для коней і не питаютися нікого про те. А нехай би їх хто запитав, не побачив би більше сходу сонця. І нарід мовчав і стогнав. Якісь глибокі ридання йдуть звідкись і шарпають грудь. Якась невгамована розпуха потрясає людською душою. Хто це плаче? Кому розпуха роздирає грудь?

Нараз все горіюче розвалилося. Роздався страшний гук і стало тихо.

З городу горіючого обійстя вийшла жінка. Це вона так страшно в розпуці ридала, однак в цей час мовчала, мов би не обходив її цілий світ з тим горіючим господарством і з тими москалями он там на конях. Сама обдерта, пошарпана, а на обличчу і руках позакипала кров. Чорна хустка збилася на бік, а довгі пасма чорного волосся розстріпалися в безладді по плечах. В її чорних великих очах горів страшний жах... Вона мов божевільна йшла, хитаючись мов няна. Коло неї йшов хлопець років чотирнадцять, і тримав її за руку. Ніхто їх не спиняв і ніхто їх не питав, куди вони йдуть. Тай не було кому питати. Опріч кільканадцяти большевиків не було нікого на вулиці, а як хто з селян заглянув її, то мов недобачав, бо здіймуть москалі шкуру за поміч. Вони пішли з села дорогою, котра провадила до місточкa.

Ірина сиділа в хаті при якійсь роботі. Коли почула крик в селі, вийшла і хотіла подивитися, що там робиться. На дворі зустрінulaся з Ольгою і матірю, котрі вже дивилися туди.

Ірина вернулася в кімнату, накинула на себе шаль і хотіла йти в село.

— Куди ти йдеш, Ірино? — запитала її пані Мовчан.

— Я йду в село. Там горить! — відповіла Ірина.

— Не йди! Там такий крик. Хто знає, що там робиться. Що ти там поможеш?

Ірина зупинилася.

Що вона там поможе? Однак там сталося якесь нещастя, сталася комусь якась кривда. Ірина сперлася чахвильку на білі штакети, котрі припирали до липової алєї і дивилася як червоні язики вогню бігали в повітря, бо вже все горіло полумям.

Дорогою зі села йшла жінка з хлопцем, котрий тримався за мамину руку. Вже увійшли в липову алєю і зрівналися з Іриною. Ірина глянула на жінку і пізнала в ній Борисову маму з молодшим сином Івасем. Миттю кинулася до фіртки і зупинила нещасну.

— Де ви йдете, пані Залужна? — запитала Ірина, однак не отримала ніякої відповіди.

— Що з вами? — питала знов Ірина, — ви так страшно виглядаєте.

Жінка подивилася на ню страшними, горіючими очима. Ірина настрашилася тих чорних вогняних очей і її огорнуло глибоке співчуття до нещасної.

— Мама десь йдуть, я сам не знаю куди, — заговорив Івась. — Їх дуже побили москалі.

За хвилю прийшла Ольга і пані Мовчан з великим трудом забрала її до хати. Ірина пообтирала її кров з обличча, дала напитися води і посадила її на крісло. Вона якийсь час мовчала і дивилася без змислу кудись. Потім немов збудилася з того отупіння і почала приходити до свідомості. В хаті стало тихо. Ніхто не смів питати її за що будь.

Ірина знала, що така мовчанка не принесе ніякого хісна. Ще не пізно і може вдасться урятувати людину від божевілля.

— Що то за нещастя спіtkalo вас, пані Залужна? Скажіть, може би ми помогли чим в вашім горю, — говорила до неї лагідно Ірина.

Вона глянула на Ірину і сумно похитала головою.

— Боже! — вимовила, з розпукою заломлюючи руки.

— Мені жаль, що вам хтось зробив кривду, але тут не бйтесья. Я знаю вашого сина Бориса і вас знаю також,

ви добрі. — Ірина умисне говорила, щоби викликати сльози з її очей.

Вона тоді ніби щось пригадала і промовила:

— Ох, Борисе! Сину мій! Як би ти знов, що тут ста-
лося.

Зник жар з її очей, поллялися рясні сльози, а ридан-
ня аж потрясали нею. Ніхто не перешкаджав її плакан-
ню. Це ліпше, коли людина гасить сльозами жар, котрий
горить в серці вогнем.

Минув перший жаль і вона трохи заспокоїлася.

— Згоріло всео, нема нічого, — говорила сама до себе

— Бог потішить вас, аби ви були здорові, — поті-
шала її пані Мовчан.

— Аби я? А де ж він, мій чоловік? Убили і спали-
ли! Ох, гадюки! ~~X~~.

Всі ахнули, вона почала продовжати:

— Прийшли і хотіли фіри. А в нас коні забрали вже
рік тому. Добре, що хоч чоловіка тоді пустили. Потім
почали чогось шукати і все перевертати. Всі ті больше-
вики, то такі як звірі. Не говорять, як люди. Ху! Стра-
шно на них і дивитися. Потім почали питати, де Борис.
Хтось їм мусів про нього сказати. Мій чоловік сказав ім,
щоби забиралися з хати. Стали такі люті, як звірі і за-
чали бити його. Розбили йому голову. Я бачила, як він
упав. Ох, Боже!... Я тоді припала до нього і кричала,
не памятаючись. З страшеними проклонами кинулись
до мене. В хаті зробився страшений крик. Я одному
з них роздрапала лицє. Вхопив мене за коси і поволік
на двір. Потім я упала лицем на щось дуже гостре і
стратила пам'ять. Коли прийшла до пам'яті, тоді я вже
була в садку, а коло мене стояв Івась і щось говорив до
мене. Я глянула на обійття, воно вже було все в вогні.
Я піднялася з землі і хотіла бігти до хати, бо він там зі-
стався, та Івась так сильно тримав мене за руку, що я не
могла бігти. За хвилину все завалилося і я знов страти-
ла пам'ять. Аж тут у вас я знов опамяталася.

Замовкла. Ніхто не обзвався. Кожну з цих жінок бolioче вразило горе тої жінки.

Тишину прошив придавлений зойк. Всі обернулися туди, де сидів Івась. Очі хлопця лиховісно горіли. Ольга підійшла до нього і поклала свою руку на його чорняву головку.

— Маленький герою, ти врятував нині мамі життя,
— сказала Ольга.

— Ох, я би їх усіх убив! — промовив і похилив голову.

В хаті повіяло смутком. Кожне з них відчувало ненадолужену кривду.

— Лишіться покищо у нас, — сказала пані Мовчан.
— Ви може голодні?

— Ні, ні! Дякую! Я би найрадше поклалася в домовину, — говорила з розпukою.

— Бог милосерний. Нé говоріть так, пані Залужна, гріх, — продовжала пані Мовчан.

— Як дізнаються, що я пішла до вас, будуть ще і вас переслідувати. Ще не дай Боже якого горя вам нанесу. Ні, я таки ліпше піду. Піду до брата на хутір.

— Пізніще, не тепер, я вас тепер нікуди не пущу, — сказала рішучо пані Мовчан.

Ірина знала її мужа, Василя Залужного. Був це гарний селянин інтелігент. Кілька років працював як акціонер урядник. Був лише один в своїх родичів, тому покинув службу і осів на батьківщині. Жінка його була гарна, освічена і дуже любила землю. Працювали обое і мали повний достаток. Старший син Борис мав скінчiti школу за рік, однак прийшла хвилина, що все скінчилося і Борис став в ряди борців за рідний край.

Ірина пішла в свою кімнату і упавши на крісло, мов від утоми, думала.

— Боже! Чи нема вже границь тому горю? Спалили живцем чоловіка. В голод і нужду попхнули безпомічну жінку і дитину. А скільки того горя по цілім нашім краю? О, які ж вони жорстокі, ті кати! Ні, вже радше

дикі пантери, бо катам виданий закон, а в них нема закону, нема совісти.

Кожна рана на тілі українського народу боліла її і вона мучилася за біль того безталанного народу. Те страшне лихоліття большевицької свободи впливало пригноблюючо на ю. Ходила нервово по кімнаті і не могла заспокоїтися.

— Проклін вам, кати! — вирвалося з її поблідлих уст.

— А там в селі на великій площі зібралося все село. Вигнали москалі всіх на громадську сходку.

На підвищенню, котре було зроблене з жидівських лавок з коршми, стойть москаль і говорить до людей.

— Товариші громадяни! Ми хочемо свободи... Ми бємося за вас, а ви нам не хочете помагати. Виріжемо всіх панів, знищимо все, що панське. Все буде наше. На землі і під землею, на воді і під водою, все буде наше... — і урвав. Шукав слів, витягнув хусточку і обтирав сухе чоло. За кілька хвиль знов почав говорити:

— Ви не будете так господарити, як дотепер господарили. Всі будете разом сіяти, жати і молотити в одній стодолі, а наша влада буде вам видавати їжу. Не буде ні багатих, ні бідних, всі будете...

— Жебраки! — перебив москаля хтось з товпи.

— Хто сказав таке слово?

Стало тихо, ніхто не обзвивався з людей.

— Слухайте далі, хахли, як би ще хто раз обізвався, то вистріляємо всіх, як собак. В нас нема власності. Що твоє, то й мое. Хто хоче бути власником свого господарства, буде підпадати під наш суд... Всю худобу і недвижиме майно посписується і ніхто не буде мати права його продати, чи зужити для себе, без нашого дозволу. Все те забере наша влада і зробить в селі колективну господарку.

Товла заворушилася.

— Тихо там, хами! А ні, то скажу вас всіх вистріляти,

Слухайте далі! Нащо вам того всього? Це буде одна сім'я, ціла свободна совітська Росія. В нас не буде сильних, ані слабих. Всі маєте робити, як чоловіки так і жінки. Маленьких дітей заберуть від матерей до захоронок, щоб не перешкоджали жінкам при роботі. Молитися не будете. Нащо вам церкви? Нащо вам попа? То все панська брехня. Вся церковна земля і так піде під колективну господарку. Церкву переробіть собі на театр і тоді будете культурним народом, бо ви, всі хахли, дуже темний народ. Коли ви бачили театр? Ніколи! Ви не знаєте, скільки там є сміху і веселости. А як ви того не зробите, то зробить силою наша влада. Як вам треба буде поради про що будь тепер, доки зробимо порядок, то прийдете до коршми, тут є Гершко. Він розумний і наш чоловік, він вам все скаже, що маєте робити. А до попа не йдіть. Виженіть його з села. Тепер скажу вам, що як би хтось говорив проти нас, то чекає його полевий суд. Хто з молодих хлопців хоче йти до нас на службу, приймаємо всіх. Веселе життя будете мати. Збудуємо новий лад, збудуємо свободу совітів і будемо комісарами. Хто хоче йти, то нехай нині тут зголоситься до коршми. Кожний новий доброволець випє з нами добру чарку горівки. Нині з кожної хати в селі має жінка принести печену курку і бохонець хліба. Хто не принесе, то прийдемо самі по то...

Зліз з лавки і пішов у коршму. За ним пішли деякі з тих солдатів, котрі були обстутили народ довкола.

В гурті людей стало тихо. Кожний похилив голову і думав про те марево майбутності, яке нині почув. Кожному аж крутилося в голові.

— Ну, і що ви скажете на таке, Прокопе? — заговорив селянин до свого сусіда, коли вже були далеко від коршми.

— Ex, Боже! Не згадуйте, — озвався той. — Вертається панщина та щей сто разів гірша, як була за наших дідів. Значить, роби й роби, а до твого тобі засі. Дадуть тобі, то зіш, а ні, то гинь. Не буде так, як вони говорять.

Гершко тобі порадник, а не твій пастир духовний. Гершко, та пявка людська? Гей, Боже! Руйнують християнський мир. Страшного часу ми дожили. Бог ласкавий і відверне від нас ту страшну большевицьку змoru.

— А я гадаю, що буде біда, — озвався перший. — Ми самі хотіли їх, тоді коли тут були такі наші українські війська. То, чуєте, були добрі хлопці, а Гершко шептав нам до уха, що то бандити, що то панська армія і що вони для нас нічого доброго не зроблять і ми гонили їх. Але вони нас не називали хамами, а братами, нічого з нашого добра самі не рухали, тай ще бідним свого хліба давали і мовою нашою говорили, не тою, що той москаль наштокав аж в голові крутиться. А штокало б тобі по печінках.

— А що ж! Замкнув стайню, як злодій коні вкраяв. Оглянулися тай запізно вже. А їх он як сарани, обідяте нас з головою. Бач, неси їм курку і хліба, якраз тепер у самий передновок. Неодин чекає того святого хлібця, та єсть самі бульби. Та хліб на полях витолочений на половину. От котрі були мудріші, тай пішли з нашими військами, бодай не будуть дивитися на те, що тут тепер робиться.

— А нині до тих, гадаєте, не підуть? Я сам знаю таких, що підуть для наживи та для того, щоби свого батька назвати темним хахлом...

Вже було зовсім темно. Сумрак ночі ліг вже на землю. Літна ніч, хоч тепла, однак темна. Густа мряка підоймилася з біжутої ріки і стелилася здовж селом. Зі шкільногого будинку вийшов Івась. Мама післала його нині до пані Мовчан, щоби довідався, чи там всі здорові. А дядько передав для них великий глечик меду. Була там велика пасіка. Івась з мамою вже тиждень мешкають в свого дядька на хуторі і будуть там доти, поки Борис не вернеться. Не хотів вертатися в день, бо уже боявся москалів і трохи таки забарився, а щоб мама не журилася, то живо йшов до дому. Йшов дорогою в село. Ми-нувши кілька хат, зрівнявся з церковним городом. Пере-

ліз через перелаз і звернув на стежку, котрою люди ходили до церкви. Дійшов до церковного подвір'я і хотів перейти попри церкву та виминути головну вулицю в селі і піти стежкою поза городи в поле. Ген там, аж за тими крейдяними горами в долині стоїть гарний хутір його дядька.

Підійшов ще до одного паркану, котрим був обведений церковний цвинтар. Переліз через перелаз і хотів живо перебігти цвинтар, коли нараз почув голоси, котрі щораз зближалися до него. Він хотів втікати, але ноги його дріжали і він не міг перескочити назад перелазу. Коло самого перелазу стояла груба дуплава липа. Івась нераз там ховався в ню, як бавився з дітьми в нездію коло церкви. Скоро скочив туди і притаївся. Чув, як кількою людей зближалося до перелазу і щось дуже голосно говорили московською мовою. Декотрі ледво язиками обертали, бо були пяні. Зупинилися в два кроки від липи. Дехто сів на перелазі, інші стояли. Івась цілий дріжав і був би заплакав, однак закусив уста і сидів тихо.

— То ти самий чув, чи тобі хто говорив? — озвався один з них по московськи.

— Я сам був там, однак вони мене не бачили.

Івась пізнав по голосі Степана, бо він знову його добре.

— Я слідив її, — говорив Степан, — як вона тої ночі була на кладовищі, он там за селом і чув все. Вони мали там також заховані рушниці між гробами. Були там також хлопці і з других сіл. Кожне село мало свого ватажка.

— Ага! А хто був ватажком у вашім селі? — запитав той же москаль.

— Тут був Борис Залужний. Син того селянина, що тиждень тому як згорів.

— Ми вже чули за него, він пішов з ворожим військом. Не втече він наших рук; іх всіх треба було спалити.

Івасеві серце почало дуже скоро битися і кров бу-
хата в голові.

— А де вона живе, та дівчина? — запитав знов мос-
каль.

— Вона живе в шкільнім будинку, он там, де зачи-
нається село, вона учителька тої школи. Тільки ви не
кажіть нікому, що то я вам розказав.

— Ага, боїшся за свою шкуру, поганий сину. Чому
відразу не доніс нашій владі?

— Мене зловили і тримали, а потім випустили.

— Ну, то вони зле зробили. Ми би таких, як ти, не
пустили вже ніколи. Ходи з нами на головну квартиру
комісаря.

— Та чого я там... нацо?... Я доніс... пустіть
мене... йдіть самі, — загикуючись просився Степан.

— Мовчи і не говори. Роби так, як тобі приказу-
ють! Зрозумів? Бо ми зараз мусимо їхати і заарешту-
вати її.

Перескочили через перелаз і подалися до квартири
комісаря.

Івась був цілий мокрий від поту. Він боявся ще гля-
нути, де сиділи москалі. Зважився і вийшов з липи. Пе-
рескочивши паркан, не йшов стежкою на дорогу, а побіг
живо поза селом городами назад до школи. Ноги його
дріжали. Зачепився за щось і впав. Піднявся знов і біг.
Йому здавалося, що він все на однім місці і не вміє бігти.

„Скорше, скорше, — думав Івась, — аби дати її зна-
ти, щоб втікала.”

Ось вже кінчаться городи і він зараз добіжить. За-
чепився за пліт з колючого дроту шарпнувся, шматки
блузки лишилися на дроті.

Побачив, що ще світилося світло. Скоро вбіг в кім-
нату Ірини. Він тяжко дихав, був блідий, обдертий і ніяк
не міг вимовити слова.

Ірина вже лагодилася лягати спати, та коли вбіг
Івась, вона побачивши його в такім виді, зараз настра-
шилася.

— Ті... ті... тікайте, пані, бо зараз прийдуть по вас москалі, — говорив живо, загикуючися.

— Які москалі? Що тобі Івасю? — питала Ірина, дивлячись на нього тривожними очима.

— Не питайте, тільки живо втікайте! Вони вже йдуть сюди. Я підслухав, як Степан розказував москалям про вас. Розповідав, як ви ховали рушниці на цвинтарі. Знаєте?

Ірина зблідла, хвилину стояла нерухомо. По хвилі нахинула на себе плащ, взяла набитий револьвер, поцілувала Івася і побігла до кімнати, де була Ольга і пані Мовчан.

— Прощайте! Я мушу втікати. За хвидю тут будуть большевики, щоби мене забрати. Кажіть, що я ще вчора поїхала до міста.

Обняла матір і Ольгу і живо вибігла з будинку.

Івась вибіг за нею і виліз на грубу кріслату липу та заховався між густим листям.

Була тиха, ясна, зоряна ніч. Здалеку лунав тупіт кінських копит, а їх відгомін ставав чимраз голосніший.

— Куди тепер? — прошептали уста Ірини і вона зулинилася.

Дорогою жадною не сміє втікати. На північ поля, а там всюди окопи стережені вартою. Живо перебігла дорогу в поперець і пустилася в напрямі греблі. Стать її хутко зникла між густими лозами. В низ від греблі протікала невеличка річка, що ділила великий парк від дороги. В тім порожнім будинку, парку, було тепер повно большевицьких старшин. Там знаходилася кватиря комісаря.

Треба скоро перебігти греблю. Дістатися он до того ліса на півдневий захід, міркувала Ірина, і там можна знайти добрий сковок. Там такі глибокі покручені яри, порослі корчами ліщини, там є і глибокі печери, порослі вже мохом. Кажуть, що там колись люди ховалися від татар і вона сховавтесь там від червоних азіятів. Тільки коби як скорше добитися туди. Зійшла в долину попід

греблю і йшла високою травою, котра спиняла її скорий хід. Коліна її вгиналися і вона тяжко дихала. Дійшла до середнього шлюза і мусіла його переходити, бо внизу шуміла і пінилася ріка Горинь. По другім боці був знов великий став. Вийшла на дорогу і хвилину вдивлялася в темінь, чи кого не побачить на мості, однак нікого там не завважила. Пустилася скорим легким кроком далі, не пройшла і до половини, як голосне „стій!” пролунало проти неї.

Стала на хвилю, стиснула в руці холодну сталь револьвера і роздався гук. Випала рушниця з рук постового і він повалився на міст.

Минула його якось гарячково. Бігла мов божевільна, не оглядаючись, лиш думала: Коби як дальше.

Тимчасом шчільний будинок обсадили довкола. Шукали, перевертали все верх дном. Груба лайка що хвилі зривалася з їх уст. Зразу кинулися були до Ольги, однак Степан, котрий був з ними, казав, що то не та і її лишили.

Ті, котрі були на дворі і стерегли входу, почули вистріл і дали два сигнали.

Вийшов комісар і вони повідомили, що чули недалеко вистріл.

Роздалася команда. В одну мить повсідали на коні, лишаючи двох вартових коло дверей будинку, а самі поїхали на голос стрілу.

Коли віхали на шлюз, перші їздці спинилися. Зіскочили з коней, бо завважили, що хтось лежав на дорозі.

Перший комісар засвітив ліхтарню і зібачив постового, котрий лежав горілиць. З лівого плеча стікала кров і він тихо стогнав. Зачерпнули води і вляти в отворений рот. Він отворив очі.

— Хто до тебе стріляв? — було перше питання комісаря.

— Якась жінка. Вона пішла далі, тільки що пішла, — вишептав слабим голосом.

— Двох лишається тут. Один піде по фіру в село. Забрати його звідси. Решта за мною!

Посідали на коні.

Ніч не була дуже ясна, лиш де не де пробивались мутні світла зірок, мов через сиву плахту. Тому то кожний корч видавався їм людиною.

Ірина вже почула голосі на шлюзі, а тут треба переходити конче ще один міст коло млина. Зійшла в ліво, попід греблю, і пустилася через мілку млинову річечку. Йшла рівною долиною, де не було ані одного корчика, ані дерева. Вже бігла в поперек через дорогу до ліса.

— Боже, додай мені сили, — шептала потихо. Ще кілька хвилин і буде спасення. Треба ще тільки видрататися на ту стрімку виспу, бо дальше ліс був обведений плотом з колючого дроту. Пустилася під гору що духу. Лапалася руками за великі крейняні стіни і трималася коріння. Кров плила з під її нігтів, бо позаривала їх, чіпаючись. Відгомін кроків ставав що раз голосніший. Вона чула, що вони вже в долині позаду неї. Один вже завважив її, а решта зіскочили з коней.

— Стій! — почула вслід за собою. Вона вчепилася руками за граба і була вже на виспі. Пролунав стріл і куля просвистіла недалеко її уха. Бігла машинально, не здаючи собі справи, куди біжить, знала лише „дальше“. Півколом розсипалися москалі по горі і почали заходити її. Бігла до густого ліса, кров сильно бухала в її висках, ще хвилину і вона вратована. Ліс такий темний, густий, так тихо шумів. Нічого не думала. Стискала в руці холодну сталь револьвера. Нараз почула знов голоси вже на виспі. Добігала до густого ліса. Нараз ноги відмовили її послуху, задріжали і вона упала на коліна.

— Боже, спаси мене! — кликнула тихо і схилилася на холодну скроплену росою траву... Зашумів ліс... Зникло темно-голубе склепіння з ясними зорями... Щось сильніше від неї обхопило її в свої обійми. Розум і сила опустили її. Як пишна біла квітка склонилося її обличчя на траву... Не чула більше нічого. Стратила притомність.

Було вже далеко по півночі. Все вже спало глибоким сном. Нічну тишу переривав десь колись збуджений пес. Ірина отворила очі. Хтось сильно вдарив її в лицеб.

— Відповідай, скотино! — пронісся лютий голос комісаря, перериваючи тихе шемрання лісового бору.

— Відповідай, скотино! — пронеслося луною ехо, блукало довго таємними лісовими ярами, темними просторами ночі і долетіло назад, немов вернула таємна діброва його слова до него.

Ірина повела блудним півсвідомим зором по товпі. Бачила якісь темні постаті в військових одностроях і ніяк не могла зрозуміти, де вона є.

— Ти є Ірина Мовчан? — звернувся знов з питанням той же голос.

— Я, — відповіла глухо, не думаючи ще нічого. Піднялася на лікті і дивилася довкола себе. Нараз пригадала собі все, і закрила обличчя руками.

— Підойміть її!

Підняли. Глянула на небо. Займалася рання зоря. Ніжною рожевою пеленою жеврів схід.

— А тепер на кватиру! — промовив комісар.

Велика кімната панського будинку в старім парку була переповнена большевицькими старшинами.

Ірина сидить на кріслі; бліда, з запавшими очима.

— Ти була в змові з повстанцями проти совітської влади? — звертається до неї грубим тоном комісар.

Хвилина мовчанки.

— Відповідай!

Як живий прегарний образ — став перед нею Леонід.

„Ірино, Ірусю! Твій погляд заберу з собою...” — почула відгомін в своїй душі.

— Ну, що ж, довго нам з тобою папкатися? Ми не пани. Говори, про що тебе питаютъ.

Ірина мовчала.

— Ти поранила вчора вечером нашого постового?

Ірина зітхнула з полекшою. Значить, вона не убила його, погорджувала убівством його, хоч і в чеснім бою.

Якесь вдоволення опанувало в тій хвилі її душу. Глянула на них зором невимовної погорди і не обзвивалася.

— Слухай ти! Як ти не хочеш відповідати, то я скажу тобі все, хто ти є, — говорив далі комісар і його, навіть гарне обличчя, викривив якийсь гидкий триюмфуючий усміх.

— Ти була на кладовищі разом з повстанцями. Ви мали там заховану амуніцію. Ти агітувала проти совітської влади. Ти пострілила вчера нашого вартового і ти втікала вчера на фронт до української армії Петлюри. Ти шпигунка. Питаюся тебе в останнє. Чи признаєшся до того всього?

— Чого ви хочете від мене? Я нічого вам не скажу, — вимовила твердим голосом Ірина.

— Введіть сюди товариша Гурку! — звернувся комісар до вартового при дверах.

Ввійшов Степан.

— То та сама, чи ні? — запитав його комісар.

— Так, то вона, — відповів глухо Степан.

— Чайже тепер не заперчиш? — звернувся знов до Ірини комісар.

— Ні, я і не перечила, бо не маю чому перечити.

— Ти (звернулася вона до Степана, дивлячись на нього зором неописаної погорди) убийнику, христопродаюче! Кров народу нашого ляже на тебе убійчим пятном. Його муки, кров і сльози нехай ніколи не сходять зперед твоїх очей. Будеш проклятий, сину Матері України. Ти, червоний яничаре. Гнів Бога і кривда поневоленого народу упаде на тебе страшним прокляттям. Ти будеш тинятися Юдою по світі з грижею совісти. Ти тисячу разів гірший від них, бо ти зрадник. Сльози, нужда і голод сиріт будуть лунати вічним стогоном в твоїй чорній душі. Чи знаєш ти те, що я тоді випустила тебе на волю, коли ти був заарештований Борисом? Та бачу тепер, яку фатальну помилку я зробила. Ти...

Засвистіла в повітря тоненька нагайка і вплилася в плечі Ірини.

— Не бий так дуже, товаришу комісар, тож то не хлопське, а панське тіло, — озвався один з них жартуючи. Загальний і зловіщий регіт наповнив кімнату.

Тихий зойк вирвався крізь затиснені уста Ірини. Лице покрила смертельна блідість, а голова склонилася на грудь, немов зівяла. На білій тоненькій блюзі на плечах виступала і чим раз ширшала червона смуга крові.

— Ану, товаришу Ваня, принести нам сюди фляшку з горівкою.

За хвилю комісар тримав велику фляшку з горівкою.

Ірина була свідома свого оточення, тільки той до божевілля пекучий біль не давав її зможи отворити очі. Бризнули на ню водою і вона, як відсвіжена квітка, підняла своє гарне бліде обличчя. З її глибоких сивастозелених очей лився жаль, змішаний з гордістю і твердою постановою, а зір її полинув десь далеко. Уста сильно затиснені, майже безкровні від надмірного болю. Не боялася, здається, нікого і нічого. Була горда і певна себе. Не дріжала за своє життя і не думала благати ні в кого ратунку.

Сиділа, як би десь дуже далеко сама і з обидою в душі шукала за кимсь.

Степан дивився на ню своїми хитрими очима. Його широке, як лопата, обличчя ще гірше розширилося. Вся кров зникла з нього, тільки жовті веснівки, котрими було вкрите його лице, немов прибували і безфоремно вкладалися на нім. Не міг більше дивитися на муку тої, котру продав, як Юда Христа, і вийшов на двір. Не міг знайти місця для себе. Сів на якісь колоді. В голові йому крутилося. Бачив її смутні, великі, гарні очі, бачив її гордий погляд на собі і червону смугу крові на білій блюзі. В тій картині замикався його цілий світ.

— Боже! Що я наробив? — і вхопившись за голову руками, зарив гальці у своє рудаве волосся.

— Всна вратувала мене від суду. Казала і просила випустити мене на волю. А я? Що я зробив? Чи я справді такий підлій, як вона казала. Ні, ні! Коли б я був не

пив з ними, був би того ніколи не зробив, — такі думки йшли одна за другою в Степановій голові і він божеволів від них. — Я-ж муштина, а проте боюся смерти. А тепер вже й боюся життя. Її прокляття упали вже на мене. Що ж, неах є буде. Чи я може не вартий його? Але жити? Ні, жити страшно.

Ходив по подвір'ю, то знов сідав, сам не зінав, де би подітися. Заплющив очі і знов бачив бліде обличчя, бачив червону смугу...

— А як гордо дивилася на мене своїми гарними очима. Ах, ті очі! Геть звідси! На фронт, до своїх. А чи гідний я тепер боронити волю свого народу? Однак хочу пімсті.

— Для кого пімсті? — відозвався в нім другий голос.

— Для кого? Для тих, що не вдихнули в мою грудь любові до свого народу.

— Ха-ха-ха! — щось реготало пекельним реготом в його душі, піdlізalo під горло і давило шаленим болем.

Встав і непевним кроком пішов у коршму, щоби заглушити грижу совісти горівкою. Негідний син України пішов залляти свою чорну душу, для свого спокою, однак не подумав якось направити те зло, яке вчинив: щоби вирвати з рук катів невинну істоту, котру попхнув на дорогу муки і страждання.

А там в кімнаті жорстока розправа продовжувалася далі.

— Ну, що ж, тепер напємося на погибель твоого милого... там... знаєш? Бо ми знаємо все. Ти ж його любиш, — говорив з глумом комісар.

— За твоє здоровля і за твою дівочу красу, — налив і вихилив повну шклянку горівки. Налив другу і підніс близько до уст Ірини.

— Я не умію по панськи, — говорив знов тим же тоном, — але і не треба мені уміти. В нас всякі ланські ма-

нёри рахуються за контрреволюцію. Зрозуміла? А ~~зде~~ ^{зде} пий!

Ірина зібрала останки своїх сил, трутила шклянку з горівкою, котра упала з бренькотом на підлогу і розбилася. Грудь її сильно філювала від тяжкого віддиху, глибока образа давила корчм її горло.

— Що ви робите зо мною? Чого знущаєтесь? Ведіть мене до суду, убийте, але перестаньте наругуватися наді мною!

— Ти шпигунка! — прошипів комісар і вплятив в неї свої чорні, мутні очі.

— Ні, я не шпигунка. Я донька свого поневоленого народу. Ми всі ті, котрі боремося з вами, найздниками, за нашу землю, боремося чесно в отвертім бою. Ви гнобителі, котрі угнітали, переслідували і кривдили нас віками. Ми не йдемо на вашу землю і не стараємося її від вас відбирати. Ми тільки обороняємося від вашого насильства і боронимо свою народну гідність. От за те ви переслідуєте та мордуєте нас. Ще прийде час відплати за нашу кривду. Ви кати! Чи довго ви ще будете тішитися моєю мукою? Чи довго ви ще будете так наругуватися надімною? Ведіть мене до суду, може там більше є почуття людськості, як у вас.

— Ти так думаєш? — сказав з насмішкою підпільний комісар. — Побачиш сама, однак гарно говориш, хахлюшко. Якраз так, як колись мучениця Варвара.

Знов пішов регіт, однак якийсь пригноблений, зловіщий. Пили горівку з фляшки.

Лиця їх чимраз більше червоніли.

— Зачекай ще трохи, — говорив знов комісар. — Побався трохи з нами. Ще вспієш туди, куди сама хочеш. Ми і без тебе знаємо, де твоє місце.

Нараз звертаючись до присутніх старшин, сказав:

— Можете вийти! Я самий буду судити її.

Ірина задріжала і готовилася до нової боротьби.

Коли всі з кімнати повиходили, комісар приступив близько до неї. Його кремезна стать хиталася, а від него

страшно заносило алькоголем. Ірина глянула на него і закрила обличчя руками. Його гарне лице викривила якась гидка жадність. Очі мутні, наліяли кровлю, дивилися на Ірину.

Ірині здавалося, що перед нею стоїть хижий звір і що хвилини може кинутися на неї. Її душа наповнилася жахом і вона зойкнула в голос.

Стояв так хвилину над нею, потім почав говорити, плутаючи язиком.

— Послухай ти, гарна дівчина, що я тобі скажу. Тебе жде воєнний суд нашого трибуналу, тебе жде смерть. Я тебе вратую від того, але за те мусиш стати моєю... розумієш? Пізніше я тебе відошлю звідси кудись, що навіть ніхто не довідається, де ти поділася. Чи згодишся на те? — і знов вплялив в ню свій гарячий, жадний погляд.

— Ніколи! Ніколи того не буде! Радше убийте мене тут! — скрикнула Ірина.

— А-а-а! Ніколи, ніколи. Ти мене не хочеш любити, то й не мусиш. Я тебе хочу, розумієш?

Зблизився до неї на крок і хотів її обняти. Ірина затиснула кулак і з цілою зібраною силою штовхнула його від себе в грудь. Несподіваючись такого, на пів п'яній комісар поступився кілька кроків назад, стратив рівновагу і з розмахом впав на підлогу.

Ірина з жахом дивилася на нього.

— Що, ти смієш мене! Мене?! Перед котрим дріжать тисячі людей? — говорив в скаженій лютості, встаючи.
— Почекай!

Знов підійшов до неї й замахнувся сильною рукою в її обличчя.

Ірина почула, як щось зашуміло в її голові. Сильний удар в лиці повалив її на підлогу. Лютився, як звір, копав її ногами в грудь, плював в обличчя і знову бив.

Ірина затиснула зуби і ні один стогін болю не виходив з її уст. Вона вилася з того болю по брудній підлозі, її чорні, гарні кучері валялися в бруді, руки закривали

обличчя. Коли наситив дикий звір свою лютість, згинавшись над нею, промовив:

— А тепер підеш туди, куди сама хочеш. Я і так був би тебе убив самий пізніше.

Отворив двері і закликав двох вартових.

— Завести її он до тої комори. Приставити чотирох вартових до завтра. Завтра на другу годину по обіді має бути готова фіра. Також двадцять кавалеристів ескортовців, котрі попровадять її до головного трибуналу чрезвичайки в селі Б.

Москалі підняли Ірину, взяли її попід руки і повели до вязниці.

Ірина глянула довкола себе, немов шукала рятунку, однак тут не було нікого, щоби її пожалів. Тільки високі мовчазні дерева старого парку тихо шуміли і хитали своїми високими верхами, немов прощалися з нею.

Москалі втрутили її на силу до темної, порожній комори і замкнули за нею тяжкі двері.

Ірина, стративши чужу підпору, спіtkнулася за порогом, вичерпана з сил і збита до крові, повалилася на підлогу. Кілька хвилин лежала без руху і думки. Сонце котре клонилося над вечір, заглянуло крізь шпари до комори і вложившись кількома пасмами здовж темної вязниці, дріжало над нею ніжним ріжнобарвним мерехтінням, немов, дріжучи, плакало над її долею.

Ірина піднялася з підлоги і тримаючись рукою об стіну, пішла до соломяного леговиська і положилася на нім.

Поклала змордоване тіло, а душа її пірнула в розлучливе горе і вона обвинулася ним, мов серпанком. На плечах страшно пекла рана від ударів нагайки. Лице горіло від полічника. Кожна кісточка боліла; боліло ціле тіло. В грудях її сильно пекло і палила спрага.

— Коби хоч крапельку води подали, — подумала. Щось нараз хлинуло до горла і бухало гарячою струєю. Приложила руку до уст і піднесла її в вузький промінь сонця. Проміння заграло золотими зірками на тлі тем-

но-червоної крові на її руці. Відсунулася далі, щоб не повалитися власною кровю.

За кілька хвиль кров перестала бухати з горла, лише по трохи напливала в уста. Потім, лягши на солому, пірнула думками в свою зболену душу.

— Оце такий кінець моого життя? — думала Ірина. — Чому ж мене відразу не убили? Тільки такі нелюдські знущання... Леоніде мій! Подивися, що зробили звірі з твоєю коханою! Як вони знівечили твою Ірусю. А може і його вже нема в живих. Може упав на полі бою. Та ні, ні! Він нехай живе і нехай не забуде мене ніколи. Чи може мати я тоді його послухати і йти разом з ним? Ні, я не могла цього тоді зробити. А мама? Бідна мама! Як тяжко її буде перенести це горе. Чи вона дійсно умре? Ах, як я хочу жити! Він же повернеться до мене. Він так давно і так щиро кохав мене. — На ту згадку гірко усміхнулася.

„Он тою дорогою поїдемо до церкви, щоб нас на вікі злучив Бог”, — пригадала його таємний шепт в липовій аллі. А куди, замісьць престолу, постелилася дорога для неї? До могили? Так що ж, що падає жертвою червоної руки катів. В полеті до волі спинили її вороги і втручують її насильно в яму.

Чи вона боїться смерті? Ні, тільки жаль умирати. Вона ж ще така молода. Вона навіть ще не жила, лише пробивала дорогу в життя, а тепер? В такім раннім цвіті молодості мусіла б умирати? Її ось тепер щойно двадцять і один рік.

— Нехай буде воля Твоя свята. Коли нема для мене виходу з тих чорних рук ворогів, так, позволь Боже, хоч без страху умерти.

Молилася... Її гарні, бліді уста шептали тиху молитву. Молилася за волю України, за матір і сестру. Молилася за перемогу над ворогами і за того, котрого любов забере з собою. Тиха молитва вивела її з розпуки. Поллялись гарячі слізози по її обличчі. Голова лежала на

соломі, а слози бігли і спадали на буйні кучері і тяжкою росою спинялися на них. Вона не ридала, лиш слози, як та вода, що прорве забороло — ллялися довго і рясно з її очей. Вкінці, змордована і вичерпана з сил, заснула.

На другий день пополудні отворилися двері Ірининій вязниці і ввійшло двох москалів.

— Вставай! — гукнув один з них.

Ірина піднялася зо свого леговиська і пішла до дверей. Ярке золоте сонце сліпило своїм блеском її очі, бліде від утоми і болю обличчя стало біло-прозорим. Ясно-чорні буйні кучері переливалися в золотих проміннях і грали ясною барвою.

Ірина йшла й хиталася мов пяна. Пяна від страшного горя. Пяна від печалі, котра ллялася в її стомлену душу цілу ніч. Вона вже примирилася в душі зо своєю долею.

Пара чорних, гарних коней стояла запряжена в селянський віз. Чорна упряж прибрана коло голов коней червоними стрічками і кутасами. Ірина сіла на віз поруч якогось священика, що вже там сидів.

„Значить, одна дорога і одна доля”, подумала і сиділа мовчки.

Повіз рушив з подвір'я, окруженою старими деревами парку і покотився головною аллею в село. По обох боках возу розділилися по шість ескортовців з шаблями на позір. Зброя їх дзвеніла, коли їхали, а той бренькіт разив болючо уха Ірини. Виїзджали з села. Рівно простиглася праворуч липова алея, а під її зеленою стіною стояла школа, домівка Ірини. Сонце вигравало на ширбах вікон якимсь разячим очі світлом.

„Скільки радості і тихого щастя лишилося там, а вона навіть не знає, що робиться за стінами того будинку. Пощо дивиться вона на то? Щоби гірше мучитися? Бідна мама! Коби ще один раз поглянути на ню”.

Такі думки блискавкою перелітали через її голову. Віз живо котився по рівній дорозі.

Ірина дала знак до старшого ескортовця, що хоче з ним говорити. Віз зупинився.

— Чи не могла б я побачитись з матір'ю тепер? Вона ось тут живе, — говорила до него і дивилася на нього благаючими очима.

— Ні, цього не можна! ... відповів він строго.

— Благаю вас. Дайте бодай ще раз поглянути на матір. Вона навіть не знає, де я є. Може і ви маєте матір, чи когось такого, що любите. Лише на кілька хвилин, — благала далі Ірина.

Старшина подумав хвильку, зіскочив з коня і взяв зо собою трьох солдатів. Ірина зійшла з воза і всі разом подалися до шкільного будинку. Солдати осталися на коридорі, а старшина ввійшов в кімнату разом з Іриною.

Пані Мовчан лежала на ліжку. Очі мала прикриті повіками. Коло неї на кріслі сиділа Ольга і щось шила. Коли вони увійшли в кімнату, Ольга підняла голову і коли зобачила большевицького старшину, в ту ж мить зрозуміла усе.

— Ірина! — кликнула Ольга з жахом.

Ірина скорім кроком приступила до ліжка і погляд її майнув по материному обличчі. Воно було як з воску.

— Мамо!

— Ірино!

Стало тихо. Вона припала до материного обличчя, немов хотіла заховатися перед тим, що її чекало ...

Піднялася і слізозі ллялися з її очей.

— Прощайте, мамо! — виговорила на силу.

— Де ти йдеш, Ірино? — питала пані Мовчан, і дивилася на ню широко отвореними очима. Погляд її майнув по кімнаті і вона завважила там старшину.

— Я не знаю, мамо! Я заарештована і іду до суду, — говорила Ірина гамуючи жаль.

— Тебе убють! — крикнула з розпухою пані Мовчан і голова її безсильно упала на подушки.

— Ні, мамо, я... я вернуся до вас. Але тепер... тепер я мушу йти. Лиш кілька хвилин можу побути з

вами... Прощайте!... — Заложила руки на подушки, під голову матері і обняла її.

— Мамо, ви все були добрі! Простіть... не згадуйте злом, що не була вдячна і лишила вас на старість. Я вас все однаково любила і тепер люблю... Простіть... — говорила крізь сльози.

— Що ти, Ірусю? Чому я мала б тебе згадувати злом? Терпіння написане мені в моїй книзі життя. І я його все несусь. Зломали тебе лихі люди і ведуть, відривають від моїх грудей шматок тіла. Прощаємося на віки, пра-вда?

— Ні... ні... може... я не знаю, я нічого не знаю.
— Ще раз обняла матір і сцілувала сльози з її старечих лиць.

Мати обхопила її своїми спрацьованими руками і вони прямо заклякли, як вона тиснула Ірину до своїх грудей.

— Ой, мамо! Болить! — крикнула Ірина.

— Що тебе, доню, болить? — і опустила руки.

— Що?... Серце, мамо, болить...

Упала старенька знеможена матір на подушки. Вона не бачила довгої протятої нагайкою рани на плечах Ірини і не бачила кровю закипілих синців на її грудях, бо Ірина мала на собі свій плащ.

— Прощай, Олюсю! — звернулася до сестри, котра сиділа, мов скаменіла.

Обнялися. Ірина шептала її до уха:

— Як він прийде, то скажеш йому, що я взяла його любов з собою... Будь сильна, Ольго. В твої руки від-даю матір. Мене чекає засуд смерти. Думаю, що ти ро-зумієш мене.

— Ірусю дорога, побудь ще хоч хвилину з нами! — просила Ольга.

— Пора йти, — озвався старшина коло дверей. Його зворушила ця сценка і з глибини зачерствілої душі пробивалася іскорка співчуття, до якого вони мали по-горду. Найбільшою славою тішилися в їх армії ті, котрі

були жорстокі, озвірлі і не знали ніякої пощади ні кому.

— Пора в дорогу! — наглив старшина. — Ходіть!

— Прощайте, мамо! Прощай, Ольго! — видусила на силу останні слова Ірина.

Пішла в двері з безмірною розпуккою. Розятрила на ново глибоку рану в своїм серці, котра була вже освоєна з думкою вічного забуття.

Поглянула на куточек, котрий викликав в ній рій прегарних споминів. Її тепер так шалено захотілося жити. Хотілося лишитися тут і ждати на нього... Та дарма! Знала, що нога її вже більше ніколи не переступить порога цеї хати і що ніколи більше не побачить дорогих облич.

Пішла. Почула за собою розпучливі ридання... Замкнулися за нею двері... Враз з нею вийшла Ольга на ганок.

— Вертайся до мами, Ольго! — сказала слабим голосом Ірина.

— Нехай Бог збереже тебе, — почула Ірина слова, подібні до благання вслід за собою.

— Боже, додай сили! — прошептали її уста.

Зійшли до воза, сіла і віз покотився рівною широкою дорогою та завернув на греблю.

Ірина ще раз оглянулася на дім; там стояла в чорній суконці постать Ольги.

Зір Ірини майнув по дорозі і вона пригадала Леонідові слова: „Он -- тою дорогою пойдемо до церкви”.

„Так. Я вже іду, а тебе нема; я іду сама. Прощай, дорогий куточку і ви тихі, золоті несповиті мрії”.

Іхали греблею, минали зелені кріслаті лози, а віти їх тихо гойдалися, низько над водою, а з води ніби їм відповідали другі точнісенько такі ж самі. Ліворуч попід греблю тягнулася широка долина. Жовта латача і голубі незабудьки цвіли разом, перемішані фантастичною рукою природи. Ціла долина була жовто-блакитна, немов наперекір ворогам убралася в рідний прapor. Тихий

лагідний вітрець пестливо перебігав поверхнею та маяв
тим прапором. Прапор, за який полилось стільки крові
і ще поллеться ...

Тихо стояли високі липи коло млина, а їхній квіт
сипався на дорогу. Кілька дрібних квіточок упало Ірині
на коліна, коли переїзджали попід густим галуззям лип.

Шумів млин. Перелітала чайка над головою Ірини і
якось так жалібно заквиліла, застогнала і полетіла ши-
рокою цвітучою долиною.

Віхали на невеликий хутір, відрізаний від села рі-
кою. Минали гарні, білі хатки, котрі рядочком стояли
при дорозі. Люди на городах і подвірях розгинали спи-
ни, відривалися від роботи, дивилися на той сумний по-
хід і хилили журливо свої голови.

Вони бачили фіру, окружену солдатами, а між ними
на фірі бачили молоду гарну дівчину і священика, що
сидів поруч неї.

Чи знають вони, що вона за одна? За хвилинку за-
будуть, що вона переїздила попри них. За їх волю і
долю їхала туди, звідки не було вороття. Ні, вони цого
не знають, за кого вона там поїхала, однак знають, ку-
ди і по що.

Віхали в село. Гамір і крик змагався чим раз го-
лосніший. От, в тій хаті, що мов заховалася в садку,
шукають хліба. А там нема його вже давно. Бють і ка-
жуть, що заховали, перевертають все в хаті червоні сол-
дати.

Посередині села Б., недалеко церкви, заїхав віз на
широке подвіря, котре замикалося довгими
клунями і стайнями. Коло самої дороги стояло дві хаті
по обох боках воріт. Кілька хат посунулися в глиб ве-
ликого подвіря. Віз зупинився.

Тут якраз був суд череззвичайки. Старшина пішов
доловити про арештантів. Вийшов суддя трибуналу че-
реззвичайки, мов хижий звір повів зором по прибувших
і промовив:

— Запровадити там до тої клуні.

Вечоріло. Згасав останній промінь і кинув ним в вікна маленьких шиб селянських хаток і здавалося, що кожна хатка з середини освічена гарячим полумям... полумям помсти.

Ірина дивилася на захід. Проміння сонця торкнулися її буйних кіс, її блідих уст, заграли і засвітили в її глибоких очах і немов смутно утонули за лісом.

Арештованих завели до клуні, поставили подвійну сторожу і замкнули тяжкі дубові двері.

Страшна та безнадійність, що охопить людську душу, наповнить її горестю і болем, стисне залізними сильними руками і давить. Давить серце мов кліщами і тягне в страшну безодню чорних дум. Сто разів ліпша сама смерть, ніж чекати і думати про ню.

З початку сиділа Ірина на якійсь дошці, а зір її утонув в якійсь чорній крапці на стіні. Сиділа і дивилася, мов деревляна. Доки ще їхала на возі, гарні картини о-колиці вміщувалися в її думках і вона бодай бачила довкола себе світ, бачила свободних людей і тоді не давила її так та страшна недоля.

Коли ж побачила себе між чорними стінами вязниці, якась глибока туга за життям і сонцем рванула нею, потім знов ті оловяні крила судьби накрили і давили її до долу.

Пригадала свої дитячі роки, котрі були веселі, без журні, повні сміху і радості. Пригадала школу, всіх шкільних товаришок і товаришів. Пригадала, як перший раз познакомилася з ними. Ніби ще й тепер бачить велику театральну салю, багато панночок, дам і мущин, старших і молодших.

Вона була убрана в довгу голубу сукню з білими рожами коло плеча. Оркестра тоді грала якусь дуже сумну мельодію і здавалося, ніби в тих звуках щось пласало, благало, мучилося, то знов ніжним тихим смутком зітхало і летіло тugoю кудись в невідоме. Вона заслухана в звуки, не бачила як перед нею стояла її шкільна товаришка і Леонід.

„Збудися, Ірино, бо ти десь полетіла разом з тими звуками музики”, — сказала її подруга.

Вона глянула так, як би справді десь з далекого світа, а її очі спинилися на обличчі Леоніда і чомусь він видався їй таким же прегарним і сумним, як та музика.

Товаришка познакомила її з Леонідом. Потім заграла музика вальс і він попросив її до танцю.

Ах, який той вечір був тоді гарний! Тоді перед нею лежало життя, як загадка, повне надій і радості. А як то дуже давно було, здається, десятки років минуло з того часу, а то лише два роки. Правда, що тих останніх два дні в її життю зробили її немічною і безнадійною. Пригадала Бориса і всіх тих, що пішли боротися за волю свого народу. І перед її душою знов став Леонід. Гарний, щасливий. Що він тоді говорив до неї? Aha! Казав, що в його душі вічно сіятиме любов до неї, як сонце. Як гарно сказано. Він — вірна натура. А якого ж болю вона завдасть йому своєю смертю.

А чи ж вона хоче умирати? Ні, ні! Тисячу разів ні. То вони, кати, наїздники українського народу, висилають її там, звідки нема вороття. Висилають всіх таких, як вона, щоб не промовляли устами свого народу. Хочуть знов скрутити і звязати той народ, щоб аж кістки тріщали. Дарма! Не звязати їм вільного духа, котрий орлом летить у височінь і не дає закувати себе у рабство. Вже розгорівся вогонь, якого не загасить ворожа рука.

Тільки глибока рана лишиться на спині українського народу і та рана буде будити зо сну сплячих, котрі пробудившись, підуть дорогою до свободи. Та рана виплекає багато нових сил, котрі підуть дорогою, що будуть годувати свою душу ненавистю до ворогів. А ті страшні їхні проклони на Бога зміцнять віру в серцях її братів і сестер.

„Всяке щастя основується на нещастю других”, сказав один письменник. Хто знає, чи її смерть є подібних до неї не розсіє сумніву українського народу в братерство

Моски. Хто знає, чи на тих могилах, в котрі вони падають, не буде будуватися велика Самостійна Українська Держава. Бо народ аж тепер відчув вповні свою кривду. Бачить далі ту страшну руїну і зверне з чужого шляху, а піде своїм власним. ~~X~~

Так думаючи, сиділа Ірина без руху. Такі думки і образи вигнали з її душі чорну розпоку і знов огорнув її тихий жаль за життям. Поллялися гарячі слізки, спливали по її обличчу, по руках, на твердий тік стодоли.

До неї підійшов той священик, що їхав разом з нею сюди. Був років сорок пяти, вище середнього росту. Його смутне обличча було гарне, а лагідні очі дивилися з співчуттям на Ірину.

— Чого плачете, пані? За що вас сюди привезли? — запитав її м'яким голосом.

— За правду. За волю свого народу, — відповіла Ірина.

— Простіть мені, що я нарушив ваш глибокий смуток, — говорив, сідаючи поруч ней на дошку. — Я, як священик, хотів би потішити вас в тім горю.

— Хіба тільки словами, отче, бо дійсної потіхи ви для мене не знайдете. Здається стоїмо на одній дорозі, — промовила Ірина.

— Молітесь Богу! Він великий суддя для всіх. Від судьби не втечеш. Христос умер за правду і ми умремо за ню, як буде треба. Ніхто не знає, що вони задумують з нами зробити. Ось послухайте, за що я тут прийшов. За те, що учив людей правди Божої. Малі діти в селі і лідростки парубки дуже скоро перенялися тими нечуваними богохульствами. В селі стало, як в Содомі. Одні пили і гуляли разом з москалями, а другі отирали кроваві слізки і гоїли нанесені рани. Однак тих перших було більше. Почали навіть сусід сусіда грабувати, перебираючися за москалів. Мені, як священикові, годі було на таке дивитися. Дивитися і нічого не робити, я не міг. Я застановлявся над тим і думав, яким зdemora-

лізованим народом буде та наступаюча генерація і що скаже будучність? Як виховає це українську дитину?

— В неділю на Службі Божій я виголосив проповідь. Закликав і благав людей, щоби звернули своїх дітей з блудної дороги і за всяку ціну спинили ті страшні, нечувані міром прокляття. Я просив їх, як батько, щоби не убивали віри в Бога в своїх серцях і щоби не пили і не гуляли разом з ними, бо вони страшні вороги нашого народу, а також є ворогами Бога.

— Я ще не скінчив Служби Божої, як вони звідкись довідались про все, вбігли до церкви. Обступили мене довкола, наставляючи гострі багнети.

— В церкві счинився крик. Вони здерли з мене ризи, плюгавили святе місце своїми брудніми устами.

— Моя жінка і четверо дітей упали передо мною, коли мене виводили з церкви. Люди взяли їх, а я так і лишив їх там. Моя родина лишилася без кусника хліба. Це страшніше, як смерть. І я всю ту журбу, всю ту печаль несу з собою. Умремо за правду, та не станемо відступниками. Чи ж не ліпша смерть, як стати підлими?

І не чекаючи відповіді, говорив далі:

— Потішся, дочко! Нехай в ваше чисте серце ввійде Бог, то не буде такої скорботи.

З вдячністю простягнула Ірина до нього руку і схилила голову. Він широко стиснув її.

Сильно зворушений встав і почав скоро ходити від стіни до стіни по твердому току.

Було там ще два вязні. Один був рослий, плечистий чоловік. З лиця не дуже гарний. Мав років тридцять п'ять. Одіж на ньому була гарна. Сидів мовчки і курив один папірос за другим.

Другий був молоденький, років вісімнадцяти. Був це полонений січовий стрілець. Мав майже дитячі риси обличчя, чорнявий пушок покривав його молоді щоки, уста його отінені таким же чорним пухом. Чорні буйні кучері вилися довкола його обгорілого чола. В чорних

очах було видно втому. Стояв спертий об одвірок і думав якусь невеселу думу.

Ніч огорнула своїми філями лоневолений і упоєний кровю край. Стуждений денною працею люд пішов на спочинок. Все заснуло здоровим твердим сном, щоб рано вставати і тягнути далі тачку життя. Тільки в темній селянській стодолі-вязниці ніхто не думав про сон. Коли чорна журба охопить душу, тоді сон геть втікає від очей.

Кожний з тих людей знов, що як попав до черезвичайки, то виходу на волю вже не було.

Минула страшна ніч, повна відчаю, повна гризоти і безнадійності. Зійшло ясне, золоте сонце і принесло з собою радість землі. Все ожило. Пташня заливалася голосним співом. Рання зозуля виводила голосне своє „ку-ку”, немов накликувала когось. Люди ладилися до косовиці і клепали свої коси; їх голосне стукання розходилося селом і віддавало ехом, а там десь далі озвався другий такий же стукіт.

Сонце вже підійшло високо і в повітря робилося душно.

Отворилися двері сільської вязниці і покликали Ірину до суду. Встала і пішла покірно як дитина. Обличчя її було бліде, а болісно стягнені брови скупчилися над очима.

Станула лицем перед трибуналом. На всі питання була, мов глуха. Під час допиту дивилася без змислу на цятку на білій стіні.

— Забрати! — пронісся приказуючий голос.

Так-же покірно, з головою спущеною на грудь, пішла назад і лягла на соломі. Забирали по одному вязнів і назад приводили. Ірина цілий день пролежала на соломі і ані разу не підводилася і не плакала більше.

Священик приступив до неї, похилився над її обличчям і лагідно промовив: „Встаньте, пані!”

Ірина підвелася.

— Що з вами є? Я вже кілька разів підходив і говорив до вас, а ви мовчите. То не добре.

Встала і дивилася на нього тупим, безсилим поглядом, так як би бачила його перший раз в життю і усмішка задоволення пробігла через її уста.

— Чого хочете?... Ага, вже знаю! До шлюбу пора іхати... Ще не тепер... Ввечір гарно брати шлюб... Тоді так гарно мерехтять свічки на престолі. А сонце тоді так сяє... сяє..., воно буде так просякати крізь мою душу, як любов Леоніда, — говорила Ірина і очі її сяли дивним блеском.

— Що з вами, пані? Вечір сонце не світить. Не жартуйте в таку невідповідну пору. Моліться радше Богу, — говорив до неї священик, відчуваючи жах в душі.

— Зачекайте! — І наставила до нього руки, немов хотіла спинити його, щоб не йшов, — Леонід ще не скінчив великого діла... Він ще мусить подивитися, чи квітує пшениця на полі... Потім ще має засипати ту кров коло могили.. а тоді приде на чорному коні по мене.

І зареготалася так страшно, що аж прочі вязні здрігнулися. А вона усміхаючись, говорила далі в торжественнім тоні:

— У мене на весіллю буде одна велика гостя, котра прибуде здалека... То буде сама Україна в довгих білих шатах. Ми обі, пібравшись за руки, підемо в танець по довголітнім... тяжкім стражданню в неволі...

Нараз звернула до нього свої велики, жаріючі очі і запитала:

— Чи той великий церковний хор буде співати при нашім вінчанню?

— Так, хор буде співати і все буде дуже, дуже гарно, — відповів священик і шалений жаль стиснув йому серце і він відвернувся від неї.

— Нешасна! — промовив до себе. — Не видержала страшних тортур душі і збожеволіла. Може це і ліпше для неї. Може її лишуть від засуду смерти. Може її ще судилося жити.

Заходило сонце. Небо було чисте як одна безмежна голубінъ, лиш де сонце клонилося, там воно легко румянилося. Лагідно рожевий кольор зливався з блідо-голубим.

Ріка Горинь котила свої зелені хвилі. Десь дуже далеко було чути рев гармат. Якась тяжка журба пригнітала груди людей. Вони глибоко зітхали і ховаючись, молилися на сон. Хovalися з молитвою на устах, щоб хто з москалів не побачив, що вони моляться, бо бити-муть. На подвір'ю череззвичайки великий рух. Стоїть два вози, в котрі запряжені по парі чорних коней. Коні терпеливо рили землю своїми копитами. Голови звертали в один бік, стригли вухами, так що аж червоні стрічки коло їх голов дріжали і гойдалися. На подвір'ю товпляться двадцять солдатів і щось дуже голосно говорять між собою. Поміж галасливу мову вмішується деколи прокляття на Бога, на Матір Божу, на землю. Солдати перечаться, розмахують руками.

— Десять виходіть! — роздалася команда старшини.

Замісць десятьох рушили всі.

— Тільки десятьох! Зрозуміли? — гукав знов старшина.

Кожний з них поглядав один на другого, однак ніхто з них не відходив.

— Хочете празнику, правда? Витягайте жереби!

Вміть розписали жереби і кинули в шапку. Підходили по одному і тягнули. Котрого папірець був з написом, лишався на місці з вдоволенням, а ті, котрих папірці були чисті, відходили і заздрими очима дивилися на товаришів.

Дизні ті озвірлі люди, прагнущі відбирати життя, проливати кров, наругуватися над безборонними і любуватися мукаами жертв червоного ідола. Якось дико блищать очі кровожадних катів. З насолодою міряє в серце людини. З розкішшю дивиться жадними очима, як червона тепла кров випливає з тіла, і жалує, чому її нема багато, багато, щоби можна було цілому скупатися в

ній з головою. Та червона кров лягла вже на них плямою погорди цілого світа. Вони всі скупалися в тій червоній українській крові і носитимуть ту червону пляму, котрої не зміє ніхто і ніщо на світі.

Брязнули ключі і широко отворилися двері стодоли.

— Виходіть! — роздався приказуючий голос офіцера.

Солдати брали по одному з вязнів і садовили на фіру.

Священик сидів з старшим чоловіком на переднім возі. Січовий стрілець сидів вже на другім возі. Вели Ірину. Її тримало двох солдатів. Вона шарпалася, щось говорила, потім знов реготалася. Глянула на фіру, приложила пальці до уст і сказала:

— Т-с-с-с, тихо! Тепер починається дуже велична хвилина в моїм життю.

Нараз обернулася до одного з солдатів і промовила:

— Вже їдемо до церкви брати шлюб, правда? Он тою дорогою поїдемо до церкви. Дивися, який шлях! Широкий, рівний, білий. А он там горить лише один згасаючий промінь, але він не згасне ніколи, правда, що ні?

Солдати дивилися на ю і сміялися голосним сміхом. Чекали, що знов щось скаже, а один аж покотився по подвірю від надмірного сміху.

З хат повиходили молодиці, дівчата і деякі чоловіки. Вони дивилися своїм ширим, простим серцем на безталанну Ірину і тихо плакали. Навіть чоловіки утирали слізозу, котра непрошена тиснулася до очей.

— Ото бідна! — говорила одна молодиця, — така хороша і молоденька, тай зійшла з розуму.

За нею озвалася друга.

— Кажуть, що вона втікала до Петлюри, на другий бік позиції, а її зловили тай тепер везуть на розстріл.

— А хто там їх, чуєте, знає, — говорила перша, що вони з тими людьми роблять. Та то вже більш як місяць вони тут, тож самі ви бачили, що не було такого вечора, щоби когось не везли туди... Старі люди кажуть, що

прийшов час, коли Антихрист панує на світі, а ті всі, котрих вони убивають, то всі Богу угодні.

— От, цільте там, — озвався один з чоловіків по тихо, — як сверблять ваші плечі, то й почухають вам нагайкою. Мовчіть лише!

Молодиці справді замовкли і, ховаючись, утирали слози фартухом. ~~X~~

— Рушайте! — роздалася команда. Знов десять солдатів на позір з шаблями і з крісами через плечі. Вози завернули з подвір'я і покотилися здовж селом попри церкву. Ставало темніти.

Недалеко за тим самим селом гора. Глибокі яри по-прорізували її здовж, як зморшки обличчя старця. Далі на південь левада. А там за левадою поля, рівні, рівні. Тихо шелестіло дозріваюче жовте колосся. На тій рівній леваді, між двома глибокими ярами — цвинтар. Білі береziки біліли своїми срібними шатами. Стать їх гарно і ясно відбивалася від зеленого тла прочих дерев, котрі в сумраку ночі здавалися чорними.

Старенький дід підвівся від тяжкої праці, розігнув старечу спину і сперся на рискаль. Очі його вдивлялися на дорогу від села. За хвилину підняв очі до зоряного неба і промовив:

— Боже, прости мені ту страшну роботу! Я не винен, що мене силують до того.

І похиливши сиву голову до долу, говорив півголосом до себе:

— Що ж, — може внукам перекажу страшні, Богу противні діла, як гуляли на нашій святій земельці москалі. Незвичайного мерця будуть ховати нині в ту велику яму. Не кликаного Богом, а насилу зіпханого чужою рукою москаля. Гай-гай! Боже Великий! Хто ж то впаде нині в ту святу земленьку? Вже кілька тижнів копаю майже що вечора. Копаю і мучуся самий за тих безсталанних. За що ж тих людей убивають і кидають по кількох в одну яму, мов собак? Кидають в одну яму

без дошки, без молитви. Прийшов Антихрист, що за віру в Бога катує вірних християн. Гинуть люди по цілій нашій землі за правду. Настав страшний час... Зближається велика година суду Божого...

Так міркуючи, стояв дід в цілім своїм кремезнім зрості. Його біле убрання ясно вирисовувалося на тлі чорних дерев. Тихий, лагідний вітрець липневої ночі повівав на нього, розвівав і грався клаптиками його сивого волосся...

Тихо шепотіли дерева дрімучими листками... Тепла роса стелилася срібними краплями.

Заторохкотіли вози від села. Поминули яри, виїхали на гору, зрівнялися з брамою цвінтаря і стали.

Солдати поскакали з коней, попривязували їх до вузів, забрали вязнів і подалися до брами.

Ірина, усміхаючись, говорила до стрільця:

— Ти не віриш, що Леонід зараз стане zo мною під вінець? Ти ж мій дружба, правда?

Тихо-таємним сумерком цвінтаря понісся регіт червоних катів. Не здрігнулося жадне крові серце від нечуваного злочину. Бож не сміється культурна людина з божевілля і не убиває лишеної ума людини.

Привели над глибоку яму і поставили всіх чотирох плечима до ями.

— А-я-яй! Скільки тут хрестів. Тут заховаемо рушниці і набої, а потім прийдемо по них, — говорила Ірина сама до себе.

— Стати! Позір! — роздалася команда. Відійшли на кільканадцять кроків. Вязні з погордою дивилися на катів і нікому з них не приходила думка благати про життя. Хвилина тихо. Наращ тишину прорізав душу роздираючий крик, котрий походив з грудей Ірини. Миттю вискочила з ряду і ступила чотири кроки.

Роздалася сальва. Дрігнула земля і стало тихо. Сивий димок рушниць розплівався в повітрі.

Три чоловіки поцілені в грудь, упали в глибоку яму. Ірина теж поцілена в грудь, лежала на траві недалеко ями. Гаряча кров бухала з її грудей, ллялася і закрашувала на червону зелену траву. Очі мала замкнені, а чорні буйні кучері підпливали кровю.

Скінчилася страшна мученича дорога доньки українського народу, що дала життя за волю і добро свого краю.

До неї приступило двох солдатів.

— А що? Пішла вже спати по весіллі.

І знов дикий сміх африканських людоїдів понісся цвинтарем.

Сквернили ще словами її тіло, не досить насміялися над нею за життя. Один взяв за ноги, а другий за коси і кинули в яму.

Тяжко застогнала земля і приняла її в своє лоно, щоби не дати нікому більше кривдити свого дитяти.

— Засипай, старик!

Загортав старенький гробар могилу. Коли засипав до половини, червоні людоїди подивилися, забралися і поїхали. Залунала московська пісня. Пішла луною рівними далекими полями, спинялася і блукала глибокими ярами і відбилася кровавою раною в серці діда гробара.

Старий гробар скінчив роботу, озирнувся довкола, вклак на коліна і молився Богу за душі поляглих.

Дріжали старечі уста під час молитви, а тихий шепот його уст шемряв, як дрібне листя берез. Перехрестив гріб і підвівся. Насадив шапку на голову, кинув на плече рискаль і пустився дорогою в село. В селі завив жалібним голосом пес, а на той голос обізвався другий і третій. Жахом проймалася душа від тих звуків, що плили якимсь таємним жахом нічною тішеною.

— Знов будуть мерці, — думав дід. — Ні, не мерці, а замордовані діяволом християни.

Підніс білу руку до гори і очі його вдивлялися в темно-синє небо і він голосно промовив:

— Зглянься над нами, Великий Боже, і відверни від нас ту страшну змору!

Була вже глибока північ. На дворі шаліла буря. Дощ грубими краплями бився об шиби вікон. Сильний вітер шумів і ніби жалісно плакав за кимсь... Його протяжний свист нісся поза углами хати. Він нагинав молоді дерева, шумів і зривав насилиу зелене листя лип. Високі хвилі билися об береги ставу. Біла піна кидала об високі стрімкі береги. Верби на греблі гнулися і гойдали своїми довгими вітами, котрі від тяжкого дощу пригнулися блище води.

Пані Мовчан лежала на ліжку. Очі її були отворені і вона з напруженням прислухувалася шаліючій бурі. Серце її було переповнене тривогою і жахом. Вдарить вітер в рами вікон і вона напружує слух, підоїмає голову і знов падає на подушку. По хвилі звертається до Ольги, котра лежить на канапі.

— Подивися но, доню, щось ніби стукнуло. Може то Ірина йде.

Ольга встала і пішла до дверей. Вийшла в коридор і отворила другі двері від ганку. Вітер сильно рванув ними і холодні краплі дощу упали на її обличча. Зачинила двері і вернула в кімнату.

— Нема? — звернула з ожиданням очі пані Мовчан.

— Ні, мамо... нема... то певно вітер.

Старенька мати закрила повіки і попала знов в безнадійність.

„Вже цілий тиждень минає, а її нема і нема”, думала пані Мовчан.

Вже шість днів минуло з того часу, як забрали Ірину, а пані Мовчан ще не підводилася з ліжка.

Не була хора і нічого її не боліло, та коли лише вставала з ліжка, то світ крутився разом з нею, в очах темніло і вона безсильна падала.

Страшна тривога закралася в серце матері. Вона

боялася тої думки, що її дитя, її Ірина, вже ніколи до неї не прийде, не заговорить і не розважить її старечої немочі.

Пані Залужна зчаста пересиджувала коло неї і помогала Ользі в дрібному господарстві. Пані Мовчан дуже радо витала в себе цю жінку. Їх спільне горе зєднало в глибоку симпатію тих жінок. Пані Мовчан пізнала в ній освічену і розумну людину. Вона походила з родини якогось урядника з російських часів, однак вона знала історію свого народу і своїх дітей учила любити рідний край, держатися релігійних традицій і шанувати свою мову.

Одного дня, ще з раня, прийшла Залужна і застала Ольгу на сходах. Вона розказала Ользі, що Ірина вже не живе. Її брат був в ковалі в тому селі, де убито Ірину і там також був той дід гробар, то він розказував про Ірину. Той коваль знов Ірину давно і він бачив, як її везли того вечора на цвинтар. Ольга і не сумнівалася про те. Вона то наперед знала, що большевики її не випустять живою.

— Не говоріть мамі тепер нічого про те. Вона дуже слаба і я боюся за її життя. Не згадуйте її про Ірину ані одним словечком, — просила Ольга Залужну.

Ольга плакала, ховаючись від матері. Стиснула в своїм серці чорну вістку і носила її там... поки мати не подужає.

Вже три дні тому, як большевицька війська відступили, а на їх місце прийшли поляки. Обставини дуже швидко змінялися, так що аж дивно було. Нині одні війська, а завтра вже знов інакші, а там дивися, вже якась банда суне, то мауніці, то знов ленінці. А селянин дріжав. Він всіх мусів нагодувати, всім дати і кожний з них чужих наїздників мусів вибити мужика.

Той божевільний хаос воюючих держав і банд вивів українського селянина на роздорожжа. Він не знов, хто

його приятель, а хто ворог. Він боявся всіх, бо знат, що скажуть „дай” та коли Біг ма що.

Коли роздивилися по відступі большевиків, то бралися за голови з розпухи. Все було, як по пожариці. Найбільший терен боротьби переходив тудою. Хліб на полях витолочений, спасений кіньми. На полях пориті глибокі окопи і змарноване все збіжжа. Що скаже зима? Збирати хліба нема і думки, бо поля чорні. Що дастъ істи дітям? — так думав не один і мороз пробігав за плечима.

Всіх чекав голод, а з голоду пошестъ. Люди вже ніби бачили те марево голоду, мов сонну змору, що чекала на іх життя з широкою пащею.

Ходила чутка, що Петлюра роззброїв свою армію і що зложив оружжа Польщі, бо не було ніякого виходу з критичного положення. Армія потребувала хліба, амуніції, потребувала одягу, а того всього не було. Українське військо не брало самовільно ніде нічого. Не знущалося над мирним населенням, якої народності воно не було б. Не видирало з уст селян хліба для себе. Державної піддержки не було. Всюди було безладдя, а збаламучений і ограбований нарід не знат, що мав робити, по друге нарід бачив перед собою марево нужди і голоду, а решта все була річ побічна.

Горстка борців зо своїм великим героєм визвольної боротьби, Симоном Петлюрою, зложили оружжа. Ця вістка дійшла до Ольги. Чекала повороту Бориса. Хотіла сказати комусь свою печаль, сказати комусь такому, щоб і він болів над утратою разом з нею і щоб розумів її біль. Думала також про Леоніда, котрий повернеться до Ірини...

В селі сталотихо. Польські війська пішли далі за большевиками і нарід лекше відотхнув.

Засірів ранок. Той ранок по бурі, коли сонце привітно усміхнулося до свіжої землі. Вона дихала повною груддю і немов хотіла підняти поломані квіти, жаліла

над упавшими листками і відповідала щирою усмішкою золотому сонцю.

Ольга поралася з раня на городі в зільнику. Підоїмала білі рожі, котрі по бурі посхилялися до землі. Струшувала з них воду і складала на гілках їх утомлені головки.

— Ви нині дуже рано встали, панно Олю! — почула нараз голос за собою. Вмить підвела голову і побачила перед собою Леоніда і Бориса в цивільному убранні.

— Як ви мене настрашили, пане Станьчук! — говорила дріжучим від зворушення голосом, а в самої щось так стиснуло в грудях, що мало не заридала.

— А ми тільки що добиваємося до дому, — говорив Борис, витаючись з Ольгою. — Ми зобачили вас так рано межі квітами тай прийшли звитатися з вами. Нині рано фіра привезла нас до місточкa, а сюди прибули вже піхотою.

Ольга дивилася на них спохованими очима. Вона тяжко дихала і від зворушення грудь її замітно хвилювалася.

— Ну і що ж нового? Чи здорові всі? — питав, усміхаючись, Леонід.

Не відповіла нічого на його питання. Затиснула зуби і старалася запанувати над собою. Відвернулася від них і попросила сідати на лавці, котра стояла під розлогим корчем бозу і сама сіла на лавці.

Леонід стояв перед нею і дивився тривожними очима на Ольгу. За хвилю промовив:

— Ви мовчите? Чи Ірина є в хаті?

— Нема її.

Більше не могла нічого сказати. Гарячі слізози полились з її синіх очей.

— Нема? А де ж? Що з нею сталося? Скажіть...

Однак вона не могла говорити. Слова застрягли її в горлі і там давив якийсь корч.

Перший раз отворилася глибока рана. Перший раз мала сказати комусь, що носила до тої пори в своїй душі.

— Заспокійтесь, панно Олю, і скажіть нам, де є Ірина, — промовив до неї лагідно Борис.

Вона отерла сльози і глянула на Леоніда. Він стояв блідий і дивився на їю.

— Приготуйтесь і будьте сильні, — говорила Ольга.
— Там хора мати... Вона нічого не знає...

— Так скажіть вже, де є Ірина, — сказав Леонід.

— Умерла, — і уста її знов задріжали.

Леонід оперся об поручча лавки.

— Коли умерла і як? — питав Борис.

— Большевики убили її.

Стало тихо. Борис похилів голову і дивився в землю. По хвилі підніс очі і глянув на Леоніда. Він стояв з боку коло лавки, а руки корчово стискали поручча. Був блідий, як смерть. В ясно карих очах спалахнув вогонь, а уста бліді і сильно затиснені.

Страшний той плач без сліз. Тоді підоймається вся мука, котра роздирає серце, шарпає душу і щось немов тліє в грудях. В такий момент людина западається в себе, а буря в грудях вихром шаліє, клекотить, бушує і шумить.

— Умерла! — промовив беззвучно і, не прощаючись, пустився йти.

Борис заступив йому дорогу.

— Ти куди? Подивився на Бориса і хотів його оминути. Йому тепер хотілося десь йти і йти і ніколи не спочивати, поки не упав би з ніг.

— Зачекай! Підемо разом. Куди спішишся? — говорив до него Борис і насилу посадив його на лавці.

— Слухай, Леоніде! Я розумію тебе, дорогий друже, і прошу тебе, не попадай в розп'яку. Як хочеш йти, то ходи, підемо до мене до дому

Ольга глянула на Бориса і хотіла йому щось сказати про дім, однак змовчала.

— Кріпіться, пане Станьчук, -- звернулася до Леоніда. — Часом треба годитися з дійсністю без боротьби. Чи мені не жаль за нею? Цеж був мій найближчий друг-сестра. А там знов хора мати. Вона би умерла з жалю, як би знала правду.

— Чи не знаєте, де вона убита? І де вона похоронена? — звернувся Леонід упавшим голосом до Ольги.

— В селі Б. Чотири верстви від нас.

— Ходи, Леоніде, зо мною до дому. Візьмемо коні і поїдемо там, — говорив Борис.

Ольга знов подивилася на нього і немов боялася завдати йому болю своїми устами, а по хвилі зважилася і сказала:

— Не кваптеся до дому... але ні. Ви нічого не знаєте, що тут діялося.

— Ви щось знаєте і мовчите. Скажіть!

Ольга подумала хвилину і, не підводячи очей від землі, говорила упавшим голосом:

— Ваш дім згорів. Вашого батька убили. Шукайте за мамою на хуторі, в вашого дядька.

— О, яка страшна іронія долі! — кликнув Борис і софі усів на лавку поруч Леоніда. За кілька хвилин підвісся і, дивлячись в село, сказав:

— Погуляли кати на нашій землі. Так погуляли, що аж полішали глибокі кроваві сліди. Ми всі троє несемо журу. Всі троє ось тут оповиті гризотою, однак на що вона здається нам, коли ми її будемо плекати і піддаватися їй.

Голос Бориса дріжав.

— Ходи, Борисе! Я хочу бачити могилу Ірини, — сказав Леонід.

Борис, прощаючись з Ольгою, сказав:

— Не побивайтесь, панно Ольго. Скорботою нічого не вдіємо. Жиймо надією на краще завтра.

Відповіла йому ледви замітною сумною усмішкою, одним кутиком уст.

Пішли оба селом на хутір.

В дві годині опісля котився віз, на котрім їхали Леонід і Борис. Сиділи мовчки і кожний з них потрузився в глибоку задуму.

Леонід думав про Ірину. Думав, що доля була для нього така заздра, що видерла з його рук все, чим жив і тішився. Жалував, чому не упав на полі бою, був би тепер не мучився так.

Думав одружитися і їхати до дому, котрий чекав господаря. Просторі кімнати ждуть його в тім великім фільварку. Пшениця і жито хвилюють і чекають очей господарів. І яка марна судьба. Він іде, щоб подивитися на її могилу. Добився вже до мети.

Уявляв себе одиноким в великих кімнатах свого дому. То знов бачив в уяві, як знущалися над нею і як вона умирала. Чимраз то все нові образи набігали, мішалися і перебігали одні других. Не дивився нікуди, немов не обходив його весь світ і життя. Знав одно, що його життя зломане, тому що її вже нема. Він належав до тих натур, що люблять тільки один раз в життю.

Борисові думки не були веселиці. Він любив Ольгу. Думав вернутися, докінчiti науку, а тоді міг би подумати і про власне щастя. А тепер він жебрак. Батька нема. Мати і молодший брат не мають захисту над головою. На його плечі упав новий обовязок і він мусить закинути думку про школу.

Лишився як без ვесла на човні на широкому морі. Тому, прощайте золоті мрії... Скільки знов жертв поніс український народ, — думав далі. А Ірина. Гарна мов саме щастя і умерла в розквіті літ. О, кати! Ще прийде хвилина заплати за ваші кроваві вчинки.

Віхали в село. Допиталися до хати діда-гробара. Вийшов старий дід з білим, як молоко, волоссям. Подивився на них і промовив:

— Що скажете, добрі люди? Як з добрим словом, то йдіть у хату.

Увійшли в низьку селянську хатину. В кімнаті на

землі бавилося двоє дітей, убраних в довгі білі, полотняні сорочки і підперезані крайками.

Молода, гарна молодиця, невістка старого, поралася коло печі, лагодячи обід.

За кілька хвилин увійшов і син старого. Був це молодий, високий селянин. Він неласково глянув на прибувших і скинувши шапку, сів недалеко порога. Український селянин боявся всіх чужих в своїй хаті. Стільки лиха приходилося переживати, що потім не вірив нікому.

Дід попросив гостей сідати.

Перший промовив Борис:

— Чи то ви, дідуся, копали ями на тих, що їх убивали большевики.

— Я не винен... Я мусів... Бог один знає, як тяжко мені було це...

— Але ж ми не прийшли вас питати, чи ви винні, чи ні. Ми знаємо, що ви не винні, — перебив йому Борис.

— Бог мені свідком, — оправдувався старий.

— Чи ви бачили яку дівчину, що її мали убити большевики? — питав далі Борис.

— Бачив, бачив. Царство її небесне. Хороша була, як ангел, і молоденька ще. Все говорила, що іде до шлюбу. Багато людей її тут бачили і плакали за нею. Вона була зійшла з розуму.

Леонід порушився на лавці і дивився крізь маленьке вікно на двір. Кожне слово діда пробивало його серце ножем.

— Чи не могли б ви пійти з нами і показати нам її могилу? — запитав Леонід.

— Піду. Чому ж би ні?

— Тату! — озвався молодий господар. — Уважайте, що робите. Ніхто не знає, що може бути завтра.

— Не журися, сину. Я вже старий і мені не страшна смерть. Ти ж бачиш, що то мирні люди і їх не можна оставити самих, бо вони несуть печаль в серці. Божий заповіт каже потішити сумних.

— Про мене, — сказав молодий і вийшов з хати.

Дід натягаючи на себе сірачину, говорив:

— Там не тільки вона одна в могилі, а там їх є четверо. Нині тут є польські жандарі в селі і мають розкопувати ті могили та хоронити побитих християнським звичаєм. Декотрих позабирає рідня хоронити, а кого не буде з рідні убитих, то хоронитимуть тут самі.

— Кілько днів тому, як та дівчина убита? — спитав Борис.

— Тиждень буде нині вечером. Вони вже були послідними, бо зараз почали большевики втікати перед поляками. Скільки тут людей погинуло. Гай-гай! Боже миць! Я вже старий, пережив багато років, а такого ще і не чув.

Вийшли на двір і йшли густою загородою, котра поросла корчами ліщини. Минули великий сад з пасікою і вийшли на дорогу проти цвинтаря. Вийшли на гору, минули яри і входили в браму кладовища.

Леонід йшов поволі. Ноги його були тяжкі, немов оловяні, а тісно стулені уста зраджували, як він силувався володіти собою.

— Ось тут, — показав дід. Там був цілий ряд подібних могил. Вони відділялися від других гробів своєю безформеною величиною, без хрестів, насипів.

Леонід витяг кілька золотих і подав дідові.

— Але ж, пане... я не возьму... Гріх.

Леонід вложив йому до кишені і сказав:

— Ви маєте добре серце. Візьміть! Це для ваших внучат. А тепер лишіть мене самого.

Борис з дідом відійшли і посідали на порозі цвинтаря.

Поруч Ірининої могили була стара могила з великою камінною плитою і білим хрестом. Леонід сів на ту плиту і дивився вперед себе на свіжу могилу Ірини, котра запалася по самій середині від тяжкого дощу.

— Ірино!... Такий наш шлюб?...

Сидів і тупо дивився на свіжу землю. Руки опер на коліна і зір його, здається, прошивав крізь землю і він ніби бачив її на самому дні могили.

— Нема ні волі Україні і нема власного щастя, — снував свідомо свої думки. — Рідний край пожерли одні вороги, а її впхнули до ями червоні азіяти.

Він чув, що втратив все, що лучило його з життям на світі. Чи він хоче жити? Ні! Він би радо умер, щоб не мучитися. Однак яким безглуздим було б викликати насили смерть. Пошто творити щось передчасно? Найбільший злочин робить той, хто пробує відобрести собі життя, хоч і гірко жити.

А чи ж вона хотіла смерті? Вона так любила його.

Він хоче жити і кохати її. Він буде носити її образ в своїй душі, як золоту прегарну мрію. Як одну з найбарвніших картин свого життя і та картина буде сіяти в його душі завсіди. Він прийшов до неї. Вернувся, і де знайшов? Чи він її не благав йти з ним тоді. Була б жила тепер. Ах, чом вона його не послухала тоді? Чи він її не любив досить?

Рвалося серце з жалю. Прорита болем душа стогнала і мучилася. Не бачив, коли підійшов до него Борис і лагідно поклав руку на його рамя.

— Ходім, Леоніде!

Леонід піdnіc голову і дивився на нього з далекого світа.

— Ти щось казав, Борисе?

— Казав, що нам пора йти вже. Треба повідомити в селі, що ми заберемо тіло Ірини. Також поїдемо до містечка. Треба купити труну і все, що потрібне до похорону.

Леонід підвівся. Був безсилій, однак запанував над собою і йшов скорою ходою враз з Борисом. Попрощалися з дідом і поїхали до місточка В.

Проеїзжаючи попри школу, Борис вступив по дорозі до Ольги.

— Приготуйте матір, панно Олю, бо ми незадовго привеземо тіло Ірини сюди.

Скоро вибіг і поїхали далі.

Ольга пішла до матері. Вона ніяк не могла погамувати сліз, що тиснулися її до очей і стискали корчев горло.

Пані Мовчан сиділа на ліжку, оперта об високі подушки.

— Як чуєтесь нині, мамо? — запитала Ольга, приступаючи близько до неї.

— Добре, доню. Я нині чуюся здоровша. Ти знов плакала. Ти казала, що Леонід вже приїхав. Чому він не прийшов сюди?

— Він не хотів трівожити вас, мамо, а по друге, він дуже занятий.

— Занятий? Що ж він робить?

— Шукає за Іриною.

— Чи справді він знайде її?

— Не знаю, мамо. Мені здається, що... що Ірини вже нема...

— Нема?! Умерла, правда? — говорила вялим голосом і дивилася зо страхом на Ольгу. Ольга обвила її шию руками.

— Мамо! Памятайте, що і я ваша дитина. Не убивайте себе.

Ридання потрясли старечими грудьми.

— Коби я хоч знала, де лежить її тіло, то не було б тяжко... Ох!

— Заспокійтесь трохи, мамо. Її незабаром привезуть сюди. Ми мусимо дещо приготувати в хаті...

Старенька мати похилила голову на грудь і **приняла з покорою Божу волю**. Перехрестившись, молилася Богу за покійницю.

Над вечір віхав віз на шкільне подвір'я. Чорна висока труна с'ояла на нім. Чотирох чоловіків йшло по обох боках без шапок. Обсерено зняли труну і понесли по сходах до хати.

На другий день зійшло ясне, золоте сонце і поцілувало мертві уста Ірини. Поблід яркий вогонь воскових свічок. Сонце гратло барвними кольорами по цілій кімнаті. Ірина лежала, як білий ангел. Великий, білий вельон обвивав її цілу. На голові була гарна корона з білих маленьких квітів. Обличча було сніжно-біле, а на устах щось подібне до усмішки. Старенька, знеможена горем мати припадала до неї. Тулила свої уста до її холодного чола. Клала голову на її грудь і побивалася, як та чайка при дорозі, що її забрали дітей.

Хто в силі описати ту муку, яку переносила та мати. Хто в силі сказати словами те горе, що є найстрашнішим в материнськім серці. Ольга з Борисом були заняті всячими орудками до похорону.

Прийшов Леонід. Він мовчки дивився на мертвe обличчя Ірини, немов хотів той образ забрати в свою душу навіки. Хвилинами сідав, підпираючи голову руками і думав чорну думу. То знов приходили хвилини, що нічого не думав. Чув тоді, як кров бухала в його висках і немов говорила: „Її нема, нема”. Не бачив людей, яких зійшлося дуже багато.

Приїхало чотирох священиків. Позіздилися деякі бувші старшини української армії. Зіхалася вся міська інтелігенція, як також приїхало кількох товаришок Ірини по школі. Борис повідомив телеграфічно всіх, кого знає.

Зійшлося багато народу з дооколичних сіл. Декотрі сиділи на ганку і в клясі було повно людей. Всі по черзі йшли поглянути на мученицю, котра віддала своє красне молоде життя за свій народ.

Леонід не дивився ні на кого. Все було для него байдужне. Знав, що болю його душі нема границь. Знав одно, що вона не живе.

Задзвонив дзвін. Спершу один і тужно понісся його голос чистим простором. Відбивався луною по широких ланах і кожний його звук завмирав в тихій діброзві. Відозвався відгомоном болю в серцях прибитих горем

людей. Немов співав жалібну тугу і лляв своєю тужною мельодією тиху печаль і небуденну турботу. Потім заграли всі дзвони нараз. Застогнали і ніби жалісно заридали. Розшибали повітря і рвали грудь. Найтвердші серця плакали. Люди виносили домовину з хати.

Леонід почув, як з його грудей щось виходило, ніби життя. Йому зробилося порожно в грудях і він не мав чим дихати. Щось холодне заворушилось там і затихло. Стояв спертий об стіну біліщий від неї. Здрігнувся, немов хотів отрястися від привиду. Йому видалося, що Ірина порухалася і простягла до нього руки. Його очі були широко отворені і холодний піт виступав на чоло. Люди виходили, штовхали його, а він все стояв з розтріпаним волоссям. Почув, як хтось сильно потряс його за рамя. Глянув і пізnav Бориса.

— Леоніде, опамятайся! Ти ж муштина. На, напийся води і вернися назад звідти, куди простуєш. Хочеш збожеволіти? Ходи! — і потягнув його за собою.

Леонід бачив, як золотом шиті хоругви повівали і блищали на сонці. Бачив, як вітер маяв білими стяжками на віку домовини.

Вже смеркало, як верталися назад. Відпровадили в останнє доньку України, котра умерла за волю рідного краю.

— — — — —

Степан Гурко повернувся назад в рідне село. Був марний і виснажений. Шукав за роботою в ґміні, однак там її дістати не міг. Нанявся до якогось управителя фільварку за писаря. Не довго він там робив. Грижа совісти переслідувала його всюди. В день і в ночі переслідували його образи, яких ніяк не міг забути і тортурували його спокій. Замикав очі і бачив бліде обличча Ірини. Бачив червону смугу на плечах і мучився. Йшов до корними й пив, поки ще міг вдержатися на ногах. Скоро втратив роботу через пиянство. Пропив останній гріш, а заробити не було де. В другому повіті жила його сестра і він

помандрував туди до неї. Сестра була замужна і мешкала в великім місті зі своїм чоловіком.

Одного дня Степан був хорій і той привид сильно мучив його. Він відчув, що мусить сказати комусь про той злочин і може йому лекше тоді стане.

Покликав сестру і швагра і розповів їм все, що його так мучило. Розказував, як віддав Ірину в руки большевиків, а сам плакав, як дитина. Казав, що бажав би смерти як найскорше, щоби збавила його від мук.

Його швагер, коли почув про те, сказав Степанові, щоби він негайно лишив його дім і нехай собі йде, де хоче. Казав, що не жалує йому хліба, але що гріх від Бога тримати такого злочинця, що попхнув в яму молоду людину, а з нею свою народню честь. Казав, що він самий служив при українській армії і не знав, що Степан такий злочинник.

Всякі просьби Степанової сестри не помогли, щоби лишив хорого брата.

На другий день Степан знов опинився на вулиці без кавалка хліба і даху над головою. Взяв сокиру і пішов рубати дрова жидам. Заробивши кілька злотих на день, ввечір пропивав і йшов спати де будь під тином.

Одного ранку, коли йшов з сокирою під пахою, напав його сильний кашель. Він сперся об угол якогось дому. Сокира випала зпід його руки і він самий повалився на хіднику. Його забрали до міського шпиталю і він умер там в два дні потім.

На веранді великого гарного дому сиділа пані Мовчан і дивилася на рівні хвилюючі збіжжям поля. Сиділа сперта головою об високий фотель. Волос її був вже весь білий. Убрана була в чорну сукню. Її біло-прозоре обличчя відбивалося від темного тла фотелю. Це була неділя. В такі святочні дні вона все сиділа і тоді зір її линув в далечінь, а думки в минуле. До воріт підіхав якийсь чоловік. Зіскочив з коня і пішов до будинку. На веранді застав саму панію Мовчан.

— Здорові були, пані Мовчан, — промовив **мяким** голосом, цілуючи її в руку.

— Пан Станьчук! Скільки часу вже минуло з тої пори, як я вас бачила? — говорила зворушеним голосом.

— Не багато, ласкова пані. Всего тільки два роки.

— Так, так... Два роки, — говорила мов би сама до себе. — Сідайте ось тут і дивіться, як тут гарно.

— Справді гарно, — промовив широ.

— Коли приїхали?

— Ще вчера. Приїхав на літні вакації і прийшов подивитися, як вам **живеться**.

— Спасибі за добру пам'ять. Тепер живеться гарно.

— А як проживає молоде подружжя?

— Вони щасливі. Де любов, там і щастя.

— Так, так, — промовив Леонід і зітхнув.

Пані Мовчан подивилася на нього і промовила:

— Як же ви проживали до цих пор?

— Я? От так... аби жити. Моє життя взагалі не має нічого інтересного. Я був заграницею. Іздив до Франції. Подивився, як живуть люди на світі. Поблукав трохи, тай поїхав до Праги. Там знов зіздив цілу Чехословаччину і пішов до українського університету. В науці минали мені скорше дні. Я старався чимсь заняти свою думку. Кінчу докторат, однак не знаю, чи воно мені на що придадеться. Я лише вчуся, бо треба щось робити. Життя ще таке довге і ще треба щось знайти, щоби провести час.

— Невже вам так спішно умирати? — запитала його пані Мовчан.

— Не спішно умирати, та не інтересно й жити, коли стане порожно. Однак говорім про щось інше. Ага! Скажіть, як жили ви тих два роки.

Леонід не хотів говорити їй про свої чуття. Він не хотів ворушити рани в серці матері. Не хотів в голос споминати те, що було для него світле і незабуте. Тому шукав теми іншої розмови.

— Тяжко приходилося нам жити, пане Станьчук, — почала оповідати пані Мовчан і зітхнула. Вона відчуваала те саме, що і Леонід і боялася вимовити ім'я, котре було дороге ім обоїм.

— За кілька днів, як ви відіхали, то нас викинув польський уряд зі шкільного будинку, бо там мав спровадитися польський учитель. Ми зісталися з Ольгою без гроша і теплого кутка. Ольга поїхала до повітового міста і наняла там маленьку хатину на передмістю, куди ми і переїхали жити. Ольга почала шити на машині міщанські одяги, щоб в такий спосіб заробити на прожиток. Вона тяжко працювала і нераз сиділа довгими ночами над роботою. Гнула спину над голкою і заробляла на кавалок хліба. Я бачила, що та праця була надмірна для неї, бо вона була значно змарніла і я гризлася за її здоров'я. Однак вона ніколи не поскаржилася мені на тяжке і невеселе життя. Я бачила нераз, як вона сиділа сама і тоді обличчя її приймало серіозну задуму, а тісно стулени уста свідчили про те, що вона терпіла щось. Вона подавала два рази аплікацію до польського уряду, щоби її дали посаду учительки, і вона навіть не отримала ніякої відповіди. Поляки відкидали таких учительок. Хоч вона могла вчити по польськи, то не мала щастя, бо була українка і тому її подання йшли до польського коша. Тяжко приходилося нам боротися зі зліднями. Потім Борис одружився з Ольгою і ми забралися жити сюди, ось до цего фільварку, що Борис купив його від вас. Борис побудував матері нову хату в селі. Вона не хотіла йти з села. Казала, що хоче жити там, де був її муж і де вона була щаслива. Я тепер, дивлячись на щастя своєї одинокої дитини, потрохи забиваю всі ті тяжкі удари, які нанесла мені судьба.

Скінчила оповідати і дивилася туди, де творився обрій. Де голубе небо і зелена пшениця зійшлися до себе.

По хвилі заговорив Леонід:

— Вам, пані, не треба було так бідувати. Я знат, що

Борис любив Ольгу і я йому давав той фільварок і лишав його управителем двох других сусідних фільварків. Він роботу приймив, а фільварку не хотів приймити. Він був надто гордий і не хотів приймити того, хоч я йому говорив, що він пізніше може заплатити.

Ми були добре з собою, мов брати. Пізніше він добився до того, що купив його в мене самий. Я бажаю йому щастя. Нехай будуть щасливі обоє.

Замовк. ✕

Пані Мовчан була зворушена його добротою і промовила до него з ніжністю матері.

— Ви знаєте, Леоніде, що я роблю висновок з ваших слів і думаю, що ви обиджені долею в якийсь спосіб. Ви говорите з такою гіркістю в голосі. Будьте щирі зі мною, як з матірю і скажіть мені. Чому ви не можете одруженитися і бути щасливі?

— Пані Мовчан, — заговорив по хвилі. — Я так давно говорив з людиною, що розуміла мене. Не хотів зачіпати тої рани в вашім серці, однак мушу. Ви знаєте, що моїм щастям була Ірина. Вона умерла, а разом з нею умерло і мое сонячне життя.

— Сину!

— Мамо!

Припав до її руки, сидячи поруч неї. Вона гладила його темно-русяве волосся і плакала рясними слезами. Він плакав серцем, плакав цілою душою і правдивим жалем . . .

У великій їdalні сиділи всі четверо за обідом.

Леонід розповідав дещо зо свого побуту за границею. Потім розмова велася про український народ під чужими державами.

Борис говорив, що ця велика буря, яка прошуміла над головою українського народу і котра пожерла стільки жертв, була лише фундаментом під велику будову української держави.

— Я сподіюся, що ви, пане Станьчук, будете нашим гостем на тих два місяці, — просила Ольга Леоніда, коли він збирався відїздити.

— Дуже мені мило буде провести весь свободний час у вашім тихім домі, — сказав до неї Леонід. По його устах майнув усміх задоволення і зник.

Йшли в трійку, рівною полевою дорогою. По обох боках тихо хвилювало високе, зелене збіжжа.

Борис і Ольга відпроваджували свого гостя, котрий говорив, що іде на якісь відвідини.

Провівши його далеко в поле, вони прощалися з ним. Він обіцяв на вечір вернутися назад.

В двійку верталися до дому.

— Дивися, Борисе, як гарно тепер! Так гарно, так гарно, що і сказати не вмію! — говорила Ольга і її голубі очі сяли щастям.

— Гарно кажеш? А ти все одно найкраща за те все. Я тобі ще колись давно те казав. І тепер ще тобі кажу. Ти моя маленька жінка. — І піdnіs її в гору, як дитину.

— Твоя, але не маленька, бо тобі якраз по рамя.

Пригорнув її до себе і пішлискорше до дому.

Леонід доїздив до села, де колись жила Ірина. Мінув село, також поминув високу гору і спинив коня коло брами цвинтаря. Привязав коня, а сам пішов поміж зелені могили. Спинився над одною і положив на ню ки-тицю білих рож. Скинув шапку і поклав на траву, а голову склонив на холодну могилу.

— Я не забув тебе, моя прегарна, золота мріє!

Зелена могила холодила його чоло, немов хотіла віддячитись за вірну любов.

